مدینے دی تاریخ

محمد عزیز ندیم

مدینے دی تاریخ

(۲۲۰۰ قبل مسیح توں لگ کے ہُن تیکر دے واقعات)

محمد عُمر ندیم

پنجابی زبان وِچ ایس موضوع تے لکھی گئی پہلی نثری کتاب

(مسعود کھدرپوش ایوارڈ یافتہ)

چھپواک: بزمِ فقیر پاکستان

125/3-B2، ٹاؤن شپ، لاہور، پاکستان

HISTORY OF MADINA

By: Muhammad Umar Nadim

Price: Pak Rs.150.00, U.S. $10.00, U.K.£ 5.00

First Edition: Feb 2008.

Publisher: Bazm-e-Faqir, Pakistan
125/3-B2, Township Lahore.

Phone: 092-042-5150271

Cell: 0322-8078863, 0300-9485536.

اُس پاک تے بھاگاں والی زمین دی دُھوڑ دے ناں
جہڑی سرکارِ دو عالم ﷺ دے قدم مبارک چُمدی رہی
تے ہن
مصطفیٰ کریم ﷺ دے عاشقاں دیاں اُکھاں دا سرمہ اے

مُل: 150 روپے
پہلی وار: فروری 2008ء

بزم فقیر پاکستان بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی یاد وچ قائم ہون والا علمی ادبی تے ثقافتی ادارہ اے۔ اسیں اپنیاں علمی ادبی تے ثقافتی سرگرمیاں جاری رکھن لئی محکمہ اطلاعات تے ثقافت حکومت پنجاب دے مالی مل ورتن لئی شکر گزار آں۔ (ادارہ)

فہرست

بسم اللہ

ساری کائنات دی دھرتی دا امام مدینے پاک دی سوہنی تے پاک زمین ایں تے ساری زمین دا قبلہ مکے دی مقدس دھرتی اے۔ اوہ وی زندگی دے لمحے زندگی دا نچوڑ سن جہڑے اوس پاک دھرتی تے گزارے تے جہڑے فیر ان شاء اللہ تعالیٰ اوس کرماں والی سرزمین اُتے گزاراں گے۔

محمد عمر ندیم ہوریں بڑے نگھے خلوص تے کرماں والے جی نیں۔ اوہناں ایہہ مقدس کارنامہ چوکھا چر پہلوں پورا کر لیا سی۔ میرے ولوں چھپوائی وچ سستی ہوئی۔ جہدے کارن مینوں بیماری دی سزا بھگتنی پئی۔ فیر میں رب کولوں معافی منگ کے وعدہ کیتا کہ میں ٹرن پھرن جوگا ہوواں تے فوراً ''مدینے دی تاریخ'' چھاپ کے مدینے دے شیدائیاں تیک اپڑاواں گا۔ میرے مولا نے میرے تے کرم کیتا تے میں اُٹھ کھلوتا۔ لہٰذا ایس ورھے سیرک پاک دے حوالے نال اِک منظوم کتاب ''آخری نبیؐ'' تے دُوجی ''مدینے دی تاریخ'' تہاڈی سیوا وچ پیش کر رہیاں۔

محمد عمر ندیم ہوراں چنگی محنت تے عرق ریزی نال کم کیتا اے۔ آس اے پئی سارے پڑھن والیاں نوں ایہہ کتاب اپنے موضوع تے کم دے حوالے نال دل نوں لگے گی۔ کتاب دے پروف پڑھن وچ ویلے کو ویلے سلمان تے مصباح نے میری مدد کیتی۔ دعا کرنا رب تعالیٰ مینوں تے ایہناں دوہناں نوں لے کے تے مدینے شریف دی زیارت کرواں (آمین)

تہاڈیاں دعاواں دا چاہیوان

۱۷ فروری ۲۰۰۸ء

محمد جنید اکرم
سیکرٹری
بزمِ فقیر پاکستان

گل بات

اسد بن کرب شاہ تبع دا پتر یثرب والیاں دی تلوار دا نشانہ بن کے موت دے منہ وچ چلا گیا تے پتر دا بدلہ لین لئی اسد بن کرن حضرت محبوب کائنات دے جنم توں تقریباً ست سو سال پہلاں جدوں یثرب دی اِٹ نال اِٹ وجان دا ارادہ لے کے یثرب وَل آیا تدوں یثرب دا رئیس عمرو بن طلحہ سی۔ عمرو بن طلحہ نے یہودی عالماں دا جتھا شاہ دی ملاقات واسطے شہروں باہر گھلیا۔ یہودی عالماں تورات دے حوالے نال ایہدن دی کوشش کیتی بئی ایہہ تھاں بڑی پاک تے بڑی بھاگاں والی اے۔ ایتھے اللہ تعالیٰ دے آخری رسول حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ ہجرت کر کے آن گے۔ اس تھاں اُتے حملہ کرن دا ارادہ چھڈ دے نہیں تے ذلیل و خوار ہووے گا۔

اسد بن کرب نے ایہہ سُنیا تے اوہدے دل دی دنیا عجیب ہوندی گئی۔ اوہنے یثرب اُتے حملہ کرن دا ارادہ ترک کر دتا تے ہن ویکھیاں ای محبوب کائنات نوں دل دے بیٹھا تے آپ نوں ویکھن دا چاہ اوہدے اندر جنون دی حدتوں وی اگانہہ لنگھ گیا۔ اوہنے اوتھے اِک محل بنوایا جس دی حفاظت لئی اِک یہودی عالم مقرر کیتا تے نالے اِک خط وی لکھیا جہڑا اشعراں وچ سی۔ اُس خط دا ترجمہ کجھ انج اے:

> ''میں بڑے خلوص تے ہزاراں شوق نال گواہی دیناواں بئی حضرت محمد ﷺ اللہ تعالیٰ دے آخری رسول نیں۔ جے میری عمر نے وفا کیتی' میں آپؐ دے آون تک جے زندہ رہیا تے میں آپ دا سنگی' جان وارن والا تے آپؐ دا انصار بناں گا تے آپؐ دیاں دشمناں دی ہکی مروڑن لئی آپؐ دیاں دشمناں نال جنگ کراں گا تے آپؐ دے دل توں ہر غم دور کرن دی کوشش کراں گا۔''

ایہہ اوہ تاریخی واقعہ اے جس نے میرے دل تے میرے دماغ اُتے قبضہ کر لیا۔ سرکار مدینہؐ دی محبت نے ہجر دے بھانبڑ بالے تے میں اپنے وس وچ نہ رہیا۔ ہجر دی بلدی ہوئی اِس اَگ نے اپنا کم وکھایا تے انج اوس سوہنے دے اوس سوہنے شہر دی تاریخ لکھن دا آغاز ہو گیا۔ تاریخ شروع کرن توں پہلاں مینوں اُکا علم نہیں سی کہ مدینہ پاک دی تاریخ کیہ اے؟

بس ایہہ کسے پیاریاں نگاہواں دا ای فیض سی بئی لُکے ہوئے علم دے بوہے کُھلدے چلے گئے۔ حوالیاں لئی کتاباں دے ڈھیر لگ گئے۔ حضور ﷺ دی نگاہ ای سی' نہیں تے کتھے مدینہ پاک دی گل تے کتھے میں ہتھوں سکھناں۔ دو مہینیاں دیاں صرف راتاں دا کجھ تھکیا ہویا ویلا لبھیا تے میں لکھدا چلا گیا۔ جویں جویں میں لکھدا گیا میری اندرلی اَگ ہور وَدھدی گئی۔ سرکار مدینہؐ دے ہجر دی لذت وصال دی حد تک اپڑی تے جاپیا عرب قبیلے ہتھ بنھ کے اپنے اپنے شجرے لے کے میرے کول کھلوتے ہون۔ انج جاپیا جویں دماغ دی سطح اُتے دیوے بل گئے ہون۔ میں اِس قابل نہیں ساں جتنی میرے اُتے اکرام تے انعام دی بارش وسن لگ پئی۔ سرکارؐ دے وصل دی خوشبو میری نس نس وچ سما گئی۔ لکھن بیٹھیاں' لگدا سی جویں رات بڑی نکی ہو گئی ہووے۔ پوپھٹن تک لکھدیاں لکھدیاں مجال اے جے میری اَکھ بھاری ہوئی ہووے۔ جاپدا سی کوئی سوہنے ہتھ سہارا دے رہے ہون۔ اَجے لکھن مکیا ای سی تے مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں مسودہ منگیا گیا جس دے انت وچ مینوں ایوارڈ لئی مِتھیا گیا۔

میرے لئی ایہہ بھاگاں والی گل اے کہ میرے ورگے کچے دی قسمت وچ مدینے شریف دی تاریخ لکھن دا اعزاز سی۔ میں اللہ تعالیٰ دا شکر ادا کرناں جس نے میرے دماغ نوں کھولیا۔ سرکار مدینہؐ دی اُس محبت تے نظر کرم دا شکریہ جس دے پاروں ایہہ سعادت میرے بھاگ وچ لکھی گئی اے۔ منظور حسین دا شکریہ جس نے میرے مٹے ہوئے دل' میری بجھی ہوئی روح تے میرے تھکے ہوئے ذہن نوں اکٹھیاں کر کے مینوں سوچاں دی

گھسن گھیری چوں کڈھیا۔ ماپیاں دا شکریہ جنہاں دی چنگیائی میرے لئی فخر تے مان جوگ اے۔ بیناداڈھیرا وڈا شکریہ۔ جس دا خلوص بگھامینہ بن کے ہمیشہ میرے اُتے وسدا رہیا نہیں تے ایہہ کتاب لکھنا میرے جیئے آلسی بندے لئی بڑا اوکھا کم سی۔ محمد یونس شبلی دی اُس بھجائی دا شکریہ جہڑی ویلے کویلے میرے کم آوندی رہی۔ اوہناں ہتراں دا شکریہ جنہاں حوالے دین لئی کتاباں دتیاں۔ محمد جنید اکرم ہوراں دا بوہتا شکریہ جنہاں میری بانہہ پھڑ کے میری اس محنت نوں پھل دار کرن لئی لکھاں جتن کیتے۔ اس توں علاوہ جناب راجہ رسالو، خوش بخت شجاعت، حسین شاد، عنبرین ظفر، فیض رسول ضیا، خالد محمود قریشی، مسعود فیروز، ظہیر احمد جنجوعہ، بھائی عبدالغفور، مبارک محی الدین، مرزا عبدالرؤف، ممتاز آصف تے سلطان کھاروی جیئے علم دوستاں تے پیاریاں دا شکریہ جنہاں دا پیار میرے لئی اک سرمایہ اے۔ صوفی محمد زمان معصومی تے طارق محمود دا شکریہ جنہاں ہر موڑ اُتے میرا حوصلہ ودھایا۔

محمد عمر ندیم
بمقام وڈا کھانہ چک نمبر 19 میانہ کھوہ
تحصیل ملکوال ضلع منڈی بہاؤالدین

یثرب دا بانی

یثرب دی پتھریلی زمین نوں آباد کرن دا سہرا جس ہستی دے سر تے بجیا ہویا اے۔ اس دے نسب دا سلسلہ کجھ انج اے:

"یثرب بن عبیل بن مہلائل بن عوض بن عملیق بن لاوذ بن سام بن حضرت نوح علیہ السلام۔"

کجھ تاریخ لکھن والیاں نے نسب دا ایہہ سلسلہ انج وی لکھیا اے:

"یثرب بن قانیہ بن مہلائل بن ارم بن عبیل بن عوض بن ارم بن سام بن حضرت نوح علیہ السلام۔"

کلبی دا آکھنا اے یثرب دی نینہہ رکھن والا عبیل سی۔

سہیل لکھدے نیں بئی یثرب نوں آباد کرن والا یثرب بن قائن بن عبیل بن مہلائل بن عوض بن عملیق بن لاوذ بن ارم اے۔

مسعودی دا خیال اے اس شہر نوں جس نے آباد کیتا اوہ یثرب بن بائلہ بن مہلائل بن عبیل بن عوض اے۔

حضرت عبداللہ بن عباسؓ توں روایت اے:

"حضرت نوحؑ دی نبوت دے زمانے وچ جدوں وڈا طوفان آیا سی تدوں کشتی دے سواراں دی تعداد ۸۰ سی۔ بابل شہر دے نیڑے جس تھاں تے ایہہ لوکی آباد ہوئے اُس تھاں دا ناں سوق الثمانین مشہور ہو گیا۔ مطلب اے بئی اسی بندیاں دا بازار۔ ایس بستی وچ لگ بھگ بہتر (۷۲) بولیاں بولیاں جاندیاں سن۔ فیر اللہ تعالیٰ اوہناں نوں عربی بولن دا ول سکھایا تے اوہ عربی بولن لگ پئے۔ ایتھے قیام دے کجھ چر پچھوں اوہناں دی تعداد وچ

چوکھا سارا واوادھا ہو گیا تے اوہناں نمرود بن کنعان بن حام نوں اپنا حاکم من لیا۔ عاد تے عبیل ایہناں وچوں ای سن جیہڑے کہ عوض بن ارم بن سام دے پُتر سن تے عبیل دے پُتر یثرب نے ای ایہہ شہر وسایا سی۔''

اِک ہور روایت اے:

''حضرت نوحؑ دے نال کشتی توں اُترن والے اسی بندیاں اپنی اپنی رہائش لئی اسی مکان تعمیر کیتے۔ جدوں اوہناں دی نسل وچ خاطر خواہ وادھا ہویا تے اوہناں بابل دا شہر آباد کیتا۔ ایتھوں تک کہ اوہ گنتری وچ اِک لکھ تک اپڑ گئے۔ فیر اوہناں نمرود بن کنعان بن سحاریب بن نمرود بن کوش بن حام نوں اپنا بادشاہ منّ لیا۔ شروع وچ ایہہ لوک سریانی زبان بولدے سن۔ فیر اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں عربی بولن دا ول سکھایا۔ سب توں پہلاں عربی زبان وچ گل بات کرن والے عاد تے عبیل سن۔ تے عبیل دے ای پُتر یثرب نے ایہہ شہر آباد کیتا۔''

اِک ہور روایت اے:

''حضرت نوحؑ دی نبوت دے زمانے وچ آن والے طوفان توں پچھے جس شخص نے سب توں پہلاں یثرب دے مقام تے رہائش اختیار کیتی۔ اُس دا ناں قانیہ بن مہلائل بن عبیل سی۔ جیہڑا حضرت نوح بن لامک بن متوشلخ بن خنوخ بن یرد بن مہلائل بن قائن بن انوش بن شیث بن حضرت آدمؑ دی اولاد وچوں سی۔''

یثرب دی آبادی دی تاریخ

ایہہ شہر 2200 قبل مسیح تے 1600 قبل مسیح دے وچکار لے سن آباد ہویا سی۔ امام زبیدی لکھدے نیں:

''یثرب پہلوں اِک نکی جہی بستی دا ناں سی۔''

زین الدین دا خیال اے:

''یثرب اس شہر دے لہندے والے حصے دی اِک بستی دا ناں سی جیہڑا ویلا لنگھدیاں ہولی ہولی شہر لئی ورتن لگ پیا۔''

مختصراً یثرب مصری زبان دا لفظ اے جس دے معنی کسے گناہ تے ملامت 'لعن طعن تے کسے جرم وچ ذلیل کرنا اے۔

یثرب وِچ عمالقہ دا آونا

سام بن نوح حجاز دے وچکار تے اوہدے نیڑے علاقے یمن 'حضرموت تے عمان وچ آباد سن۔ عاد دی اولاد احقاف وچ طسم تے جدیس یمامہ وچ رہندے سن۔ ایہہ لاوذ بن ارم بن سام بن نوح دے پُتر سن تے ایہناں دا اِک بھرا عملیق بن لاوذ دا قبیلہ حجاز تے شام وچ آباد سی۔

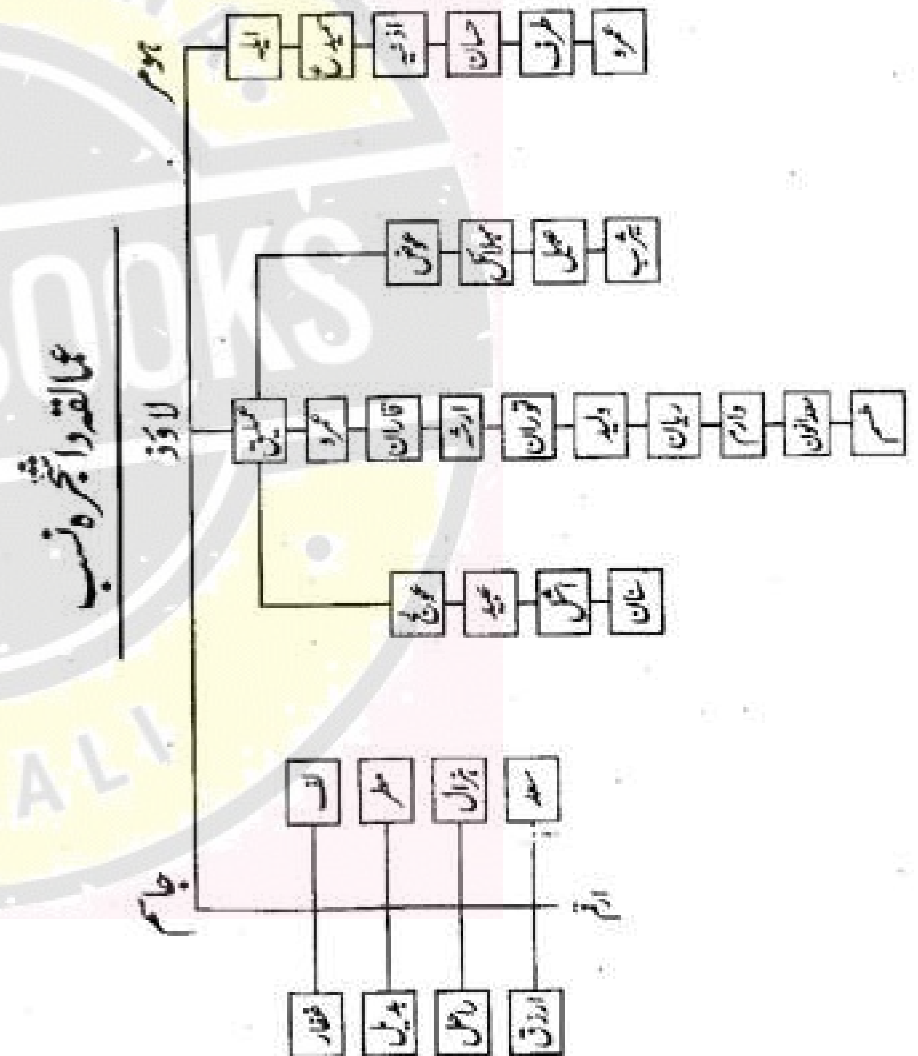
عمالقہ تے بنو جرہم پہلاں یمن دے شہر صنعا وچ رہائش پذیر سن جتھے بھکھ تے تریہہ دی وبا پھیلی تے قحط نے زور پھڑیا تے ایہہ دوویں قبیلے پانی تے چارے دی تلاش وچ ہریاں بھریاں علاقیاں نوں لبھدے تہامہ ول اپڑ گئے۔ ایہناں چوں کجھ ٹبر یثرب دے مقام تے آکے وس پئے۔ بنو جرہم مکے ول ٹر گئے۔ یثرب آن والے عمالقہ سن۔ عمالقہ عرب العاربہ وچوں سی۔ ایہناں دے وڈے وڈے 9 قبیلے سن جیہناں دے ناں کجھ انج نیں:

1-عاد	2-ثمود	3-عبیل
4-امیم	5-جدیس	6-طسم

7-جرہم 8-عملیق 9-دیار

ایہناں قبیلیاں وچوں طسم تے عملیق سکے بھرا سن تے لاوذ بن سام دے پتر سن۔ اک روایت موجب عمالقہ ایتھے حضرت عیسیٰ روح اللہ دے جمن توں تقریباً دو ہزار سال اگدوں آ کے آباد ہوئے سن۔

(عمالقہ دا شجرہ نسب)

یثرب وِچ بنی اسرائیل دا آوَنا

عمالقہ اُچے لمے تے وڈے ہڈ کاٹھ والے بندے سن۔ طبیعت دے سخت سن تے گل گل تے بھتھی چین والے قتل کرن والے لوک سن۔ یثرب وچ ایہناں دے قبیلے بنو ہف، بنو سعد، بنو ارزق تے بنو مطروق وغیرہ سن۔ ایہناں دیاں وستیاں دور دور تک وسدیاں سن۔ تیماتوں لے کے فدک تک دے سارے ہرے علاقیاں تے قابض سن۔ حجاز دا بادشاہ الارقم وی ایہناں دی نسل وچوں ای سی۔ یثرب وچ ایہناں دا کم واہی بیجی تے باغبانی سی۔ جدوں ایہناں کول پیسہ کثیرا آگیا تے ایہہ آپس وچ لڑن لگ پئے۔ ہر ونگ دی برائی ایہناں وچ وڑھ گئی۔ آپس دے پیار محبت نوں چھڈ کے ایہہ لڑائی جھگڑیاں وچ پھس گئے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں حضرت موسیٰ کلیم اللہ فرعون دے لشکر نال جنگ کرن مگروں جنگ جت چکے سن تے اوہناں اِک لشکر حضرت یوشع بن نون دی سپہ سالاری وچ ایتھے گھلیا تاں جے یثرب دیاں وسنیکاں نوں عمالقہ دیاں ظلماں توں نجات دوائی جائے۔ ایتھے اپڑ کے اسرائیلی فوج نے عمالقہ نوں شکست فاش دِتی۔ ایتھوں تیک کے اوہناں دے بادشاہ الارقم نوں وی جانوں مار دِتا۔ حضرت موسیٰ دا حکم سی بئی زنانیاں تے بالاں نوں چھڈ کے باقی ساریاں نوں مار دِتا جاوے۔

اسرائیلی فوج نے جدوں الارقم نوں جانوں مار دِتا تے اوہناں دی نظر الارقم دے سوہنے پتر تے پے گئی۔ اس نوجوان دی بے مثال جوانی ویکھ کے اوہناں اپنے ہتھ ڈک لئے تے نالے فیصلہ کیتا بئی ایہنوں قتل کرن توں پہلاں حضرت موسیٰ توں نواں حکم نامہ حاصل کیتا جائے۔ جے تے آپ اوہنوں قتل کرن دا حکم دیون تے ٹھیک نہیں تے ایہنوں چھڈ دیاں گا۔ بنی اسرائیل دا لشکر اوہنوں نال لے کے پچھانہہ ٹر پیا۔ تدوں تک حضرت موسیٰ کلیم اللہ اللہ نوں پیارے ہو چکے سن۔ بنی اسرائیل نوں جدوں حضرت یوشع بن نون دے لشکر دے جتن دی خبر اپڑی تے اوہ بڑے خوش ہوئے۔

اوہ فوج نوں خوش آمدید آکھن لئی شہروں باہر آئے۔ بنی اسرائیل نوں جدوں ایہ علم ہویا ئی لشکریاں الارقم دے سوہنے پتر نوں قتل نہیں کیتا تے اوہناں اپنے لشکر نال کوڑ دیاں گل کیتی تے دوٹوک آکھیا:

''تساں اللہ تعالیٰ دے پاک تے محترم نبی حضرت موسیٰ دے حکم دی نافرمانی کیتی اے۔ ایس لئی تہاڈا ایتھے ساڈے وچکار رہنا سانوں چنگا نہیں لگدا۔ اساں تہانوں ایتھے نہیں رہن دیناں۔ تسی پچھانہہ یثرب ول ٹر جاؤ تے اوتھے جا کے آباد ہو جاؤ۔''

ایہہ سن کے لشکریاں فیصلہ کیتا کہ اوہ واپسی دا قصد کرن تے پچھانہہ یثرب، جتھے اوہ جنگ چھڈ سن، جا کے آباد ہو جان۔ انج بنی اسرائیل یثرب وچ آ کے رہن لگ پئے۔ اوہناں دی زندگی عیش تے آرام نال گزرن لگ پئی۔ ایتھے اوہناں واہی بیجی تے باغبانی ول چوکھی توجہ دتی۔ لمیاں چوڑیاں جاگیراں بنائیاں تے ہولی ہولی وڈے وڈے قلعے تعمیر کر لئے۔ جویں جویں اوہناں دی تعداد وچ وادھا ہوندا گیا اوہ زندگی دے سارے معاملیاں تے حاوی ہو گئے تے عمالقہ تھلے لگ کے اُکا ملدے ملدے مٹ گئے۔

بنی اسرائیل دے قبیلے بنو قریظہ تے بنو نضیر بطحان وچ بنو بہدل تے اوہناں دے سنگی مہروز وچ۔ بنو شعبہ، بنو قینقاع، بنو زرعہ، بنو ثعلبہ، بنو عوف تے بنو عصص یثرب دی زمین تے آباد سن۔ اِک ہور تے پیڈی روایت ایہہ وی اے:

''بنی اسرائیل دے واپس آن والے لشکر دے علاوہ توراتوچ حضرت سرورِ کائنات ﷺ دے ہجرت والے شہر دیاں نشانیاں پڑھ کے پہلاں تیما ول سفر کیتا۔ تورات وچ دسیاں گئیاں نشانیاں نال لبھیاں تے اوتھوں ٹر پئے۔ اوہناں وچوں کجھ ٹبر خیبر ٹر گئے پر اوتھے وی تورات والیاں نشانیاں نہیں سن۔ تے

اوہ مجبور ہو کے یثرب وچ آ گئے۔ ایتھے آ کے اوہناں ایہہ دل نال من لیا ئی ایہہ اوہ تھاں اے جتھے سرکارِ دو عالم محسنِ کائنات حضرت محمد ﷺ ہجرت مگروں تشریف لیاون گے۔ اوہناں لئی ایہہ گل بڑی اطمینان بخش سی۔ ہن اوہ ایتھے پکے تے پیڈے ہو گئے۔ اوہناں واہی بیجی تے پوری توجہ دتی۔ اوہناں دی افرادی قوت وچ خاطر خواہ وادھا ہون لگ پیا تے اوہناں عمالقہ جہڑے کہ وڈے وڈے ہڈ کاٹھ والے تے بڑی سخت طبیعت دے مالک سن، نوں اپنے تھلے لا لیا۔ عمالقہ اپنیاں حماقتاں تے اپنیاں بھڑائیاں دے پاروں ہولی ہولی جڑ ے مک گئے۔ بنی اسرائیل نے سنیاریاں دا کم کرنا شروع کر دتا۔ سود لین لگ پئے۔ جس دا چسکا اوہناں دے خون وچ شامل ہو گیا۔ ایہدے نال نال یثرب وچ اوہناں علم نوں ودھان ول چوکھی توجہ دتی۔ اوہناں درسگاہواں بنائیاں تے اوہ یثرب توں لے کے شام تک دے سارے واہی بیجی والیاں علاقیاں تے کُلی طور تے قابض ہو گئے۔''

یثرب وِچ اوس تے خزرج دا آونا

اوس تے خزرج دو سکّے بھرا سن۔ اوہناں دا نسب نامہ کُجھ انج اے۔

''اوس تے خزرج بن حارثہ بن ثعلبہ العنقاءً بن عمرو بن مزیقیاً بن عامر بن ماءُ السماء بن حارثہ الغطریف بن امرئ القیس بن بطریق بن ثعلبہ بن مازن بن ازد بن غوث بن مالک بن زید بن کہلان بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان''

ماں ولوں اوس تے خزرج دا شجرہ کُجھ انج اے۔

''اوس تے خزرج بن قیلہ بنت کاہل بن عذرا بن سعد بن قضاعہ''

اوس تے خزرج دا سلسلہ نسب اہل یمن نال قحطان تے جا کے ملدا اے۔ ایہہ سارے یعرب بن قحطان دی نسل دے سن۔ قحطان یقطن دا معرب اے۔ کُجھ آکھدے نیں قحطان عامر بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح علیہ السلام دا پتر سی تے یقطن دا بھرا۔

کُجھ دا خیال اے قحطان یمن بن قیدار دا پتر سی بعضے ایہہ وی لکھدے نیں پئی قحطان حضرت اسماعیلؑ دی اولاد چوں سی تیر جو وی اے میرے خیال وچ قحطان یمن بن قیدار دا پتر سی تے اس اعتبار نال بنو قحطان نوں حضرت اسماعیلؑ دی اولاد آکھنا چوکھا ٹھیک اے۔

اوس تے خزرج دونویں قبیلے وڈیاں وڈیاں کئی خانداناں تے مشتمل سن تے ہر اک قبیلے وچ پنج وڈے وڈے خاندان سن۔ اوس سارے دے سارے مالک بن اوس دی نسل چوں سن۔ مالک بن اوس دے پنج پتر سن۔

۱: عوف بن مالک

۲: عمرو بن مالک

۳: مرۃ بن مالک

۴: جشم بن مالک

۵: امراؤ القیس بن مالک

ایہناں دی ماں داناں ہندی تے اوہ خزرج دی دھی سی۔

اوس قبیلے دے رہن دی تھاں

اوس دا قبیلہ بنو ظفر جنت البقیع دے چڑھدے ول آبادسی جتھے ہن مسجد البغلہ اے۔ ایتھے نیڑے ای قبیلہ بنو عبیم بن جشیم وی رہندا سی۔ بنو حارثہ چڑھدے والے نخرے وچ رہائش پذیر سن۔ اوہناں دے نیڑے ای بنو عبدالاشہل وی سن بنو عمرو قبا دے مقام تے تے قبیلہ بنو اسلم وغیرہ مسجد الفضیخ دے لہندے ول آباد سن۔

بالکل انج ای خزرج دے وی پنج وڈے خاندان سن۔

۱: کعب بن خزرج

۲: عمرو بن خزرج

۳: عوف بن خزرج

۴: جشم بن خزرج

۵: حارث بن خزرج

۱: کعب بن خزرج توں بنو ساعدہ بن کعب سن۔

۲: عمرو بن خزرج نوں ای بنو نجار وی آکھیا جاندا اے بنو مالک بنو مازن تے بنو دینار بنو نجار دیاں ای شاخاں نیں۔

۳: عوف بن خزرج توں بنو سالم بنو قواقل تے بنو عوف بن عمرو بن عواف وغیرہ سن۔

۴: جشم بن خزرج توں بنو غضب بن جشم یزید بن جشم بنو بیاضہ تے بنو زریق وغیرہ سن۔

۵: حارث بن خزرج توں بنو خدرہ تے بنو حرام وغیرہ سن۔

خزرج قبیلے دے رہن دی تھاں

خزرج دا قبیلہ جشم بن حارث سُخ وچ آبادسی۔ بنو حارث بطحان وچ بنو خدرہ بعصہ وچ بنو حطمہ بطحان دی وادی دے لہندے ول بنو سالم تے بنو غنم لہندے والے نخرے وچ مسجد الجمعہ دے نیڑے رہائش پذیر سن۔ بنو سلمیٰ تے بنو سوار جتھے ہن مسجد القبلتین اے ایتھے مقیم سن۔

اوس تے خزرج یمن دے رہن والے ایتھے اوہناں دا دارالسلطنت صنعاً تے مآرب وچ سی جتھے اوہناں دو پہاڑاں دے وچکار اک پکی کندھ بنائی ہوئی سی۔ جہدے پاروں چشمیاں تے مینہے دا پانی اک تھاں تے اکٹھا رہندا سی جدوں دی لوڑ پیندی شہر دے واسی اوتھوں دا پانی استعمال کر لیندے سن۔ جتھے ایہہ پانی اکٹھا کیتا جاندا سی اس تھاں داناں ارم سی ایہہ کندھ لقمان اکبر بن عاد نے بنوائی سی۔ یمن دی زرعی زمین اس پانی پاروں بڑی ہری بھری تے سرسبز و شاداب سی۔ ایتھوں دی ہریالی نوں ویکھ کے لگدا سی اسماناں توں جنت تھلے لہہ آئی ہووے۔ سارا یمن ایتھوں ای سیراب ہوندا سی غلے تے پھلاں دی پیداوار گنتی وچ ای نہیں سی آؤندی اک دن عمرو بن مزیقیا بن عامر بن حارثہ نے ایس کندھ وچ اک چوہے نوں موری کردیاں ویکھ لیا اوہناں جاپیا اوہدی زندگی خطرے وچ اے احمد بن ابی یعقوب لکھدے نیں۔

> ''عمرو بن عامر دی گھر والی اک کاہن عورت سی اوہنے اس کندھ دے ٹُٹن دی پیشین گوئی کیتی دونویں جناں سوائی اندرو اندر اوتھوں ہجرت کرن تے آمادہ ہو گئے تے اوہ ٹرجان دی تیاری کردے رہے۔ اک دن اوہ اپنے بال بچے تے دوجے رشتے داراں سمیت یمن توں بھانڈ ا نئد رچا گئے۔ پہلا اوہ عک وچ گئے اوتھوں دے رہن والیاں نال اوہناں دی جنگ ہوئی ایتھوں اوہناں چوں کجھ چوں شام وچ کجھ مکۃ المکرمہ وچ تے کجھ خاندان یثرب

وچ آکے آباد ہو گئے۔"

کندھ دے ٹُٹن دا ایہہ خطرہ جیہڑا اوہناں دیاں دلاں وچ وسیا سی اوہ 115 قبل مسیح نوں سچا ثابت ہویا تے یمن دی زمین تے کا ل دی صورت وچ تباہی مچ گئی باغ اجڑ گئے فصلاں برباد ہو گئیاں عمارتاں ڈگ پئیاں تے یمن جیہڑا کجھ عرصے پہلاں جنت ورگا لگدا سی نرا تباہ و برباد ہو کے رہ گیا۔

اوس تے خزرج دا یثرب وچ آباد ہونا 115 قبل مسیح دے نیڑے جا کے ثابت ہوندا اے۔ یثرب اپڑ کے ایہناں پہلاں شہروں باہر ای ڈیرے لائے کیوں جے شہر دے اندر یہودیاں دے بے شمار قبیلے آباد سن جیہڑے زرعی زمین تے باغاں دے مالک سن اوس تے خزرج تے مسافری بے سروسامانی تے غربت نال بھجے پئے سن۔ اوہناں کول نہ تے بھیڈاں سن نہ بکریاں نہ بُتھ تے نہ ای کوئی واہی بیجی کرن والا سامان۔ اوہناں کول پیسے سن تے نہ کوئی ہور ذریعہ اوہناں دی حالت نہ ویکھن والی سی پر جس دا کوئی حامی یا کوئی ہتھ پھڑن والا نہ ہووے اوہدا خدا تے ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے کرم دے بدل اسماناں تے چاہڑے تے اوس و خزرج دی بہتری دا کارن بن گیا۔ ہولی ہولی اوہناں دی نسل ودھدی گئی۔ کردیاں کردیاں اوہناں داناں اُچا ہوندا گیا اج اوہ یثرب وچ رہن لگ پئے۔ یہودی وی اوہناں توں کجھ گھٹ نہیں سن مال تے دولت دی کثرت اوہناں نوں عیاش تے بھیڑیاں وصفاں والا کر دتا۔ اخلاقی حداں اوہ ٹپ گئے ہن وی اوہ اوس تے خزرج نالوں ڈاہڈے سن اوہناں دیاں دھیاں بھیناں تے بھیڑی اکھ رکھنا اوہناں دا خاص شغل سی۔ ایس کم وچ اوہ ایناں اگے نکل چکے سن کہ اک دوجے توں اگاں لنگھن لئی بے تاب تے تاولے رہندے سن تے اپنیاں ایہناں بھیڑیاں خصلتاں تے اوہ بڑا ای فخر کردے سن۔ یثرب وچ جیہڑا بندہ اک کم وچ ساریاں توں چوکھا اگے سی اس داناں فطیون سی۔ فطیون اک بدمعاش جاگیردار قسم دا بندہ سی۔ اوس تے خزرج دی کوئی وی وَوہٹی شادی دی پہلی رات اوہدی حرم سرا وچ لنگھائے بناں اپنے جتے کول نہیں سی جا سکدی۔ فطیون اوہناں دی عصمت دری نوں فخر والا کم سمجھدا سی اک واری اوس تے

خزرج دے سردار مالک بن عجلان دی نکی بھین زرعہ دا ویاہ سی اوہ عین ویاہ والے دن ننگی ہو کے گھروں باہر اس اکٹھ وچ آ گئی جتھے قبیلے دے دوجے سرداراں نال اس دا بھرا وی بیٹھا سی اپنی بھین دی ایہہ بے حیائی ویکھ کے مالک بن عجلان شرم نال پانی پانی ہو گیا۔ اوہدیاں اکھاں نیویاں ہو گئیاں۔ اوہنے کرڑے لہجے نال زرعہ نوں جھڑکیا اوہ کجھ چر اپنے سردار بھائی ول ویکھدی رہی فیر اوہنے اپنا پنڈا ڈھکیا تے اس اکٹھ ول موہنہ کر کے آکھیا۔

"سوہنے ویر کل جدوں میرا ویاہ ہووے گا جو کجھ میرے نال ہونا اے اوہ ایس بے حیائی نالوں چوکھی وڈی بے حیائی اے۔ ایہہ گل تہاڈے ساریاں لئی کنی پچھڑیں تے شرمندگی دا باعث ہووے گی پئی تسیں سارے اپنی اکھیں اپنیاں دھیاں بھیناں نوں اپنی خوشی نال یہودیاں دے بے شرم تے بے حیا سردار دی تنہائی وچ گھلدے او۔ مینوں تے تساں جھڑکیا پر کدی ایہہ وی سوچیا جے تہاڈی ساریاں لئی کہڑی سزا تجویز کیتی جاوے۔ اس ویلے جدوں تسیں مینوں فطیون کول رات گزارن لئی گھلو گے تے اوہ تہاڈی ایس بھین دی عزت لیرو لیر کرے گا ہن تے مینوں بجھڑے او پر اوس ویلے کیہ کرو گے ایس ویلے تہاڈی عزت تے غیرت کہڑی کوٹھڑی وچ بند ہو جاوے گی۔ ہن اپنا سر کیوں نیواں کر لیا جے مینوں جواب دیو۔"

مالک بن عجلان نے زرعہ دی ایہہ گل سن کے کول بیٹھے سرداراں ول ویکھیا تے اوہناں نوں اعتماد وچ لے کے فطیون نوں جانوں مارن دا فیصلہ کر لیا۔ اوہدیاں اکھاں توں غفلت دی پٹی کھل چکی سی دوجے دیہاڑ جدوں اوہدی بھین دا ویاہ ہو رہیا سی تے فطیون دے چیلے ڈولی لے کے ووہٹی لین آئے۔ مالک بن عجلان وی زناناں روپ وٹا کے فطیون دی حویلی وچ وڑ گیا فیر موقع لبھدیاں

ای اپنی تلوار نال فطیون دا سر گاٹیوں لاہ دتا تے چھپدا چھپاندا اوتھوں نس آیا۔

ایس واقعے مگروں یثرب وچ اوس تے خزرج نوں اپنے اُتے زمین تنگ دسن لگ پئی اوہناں سوچیا یثرب دے یہودی اپنے سردار دے قتل پاروں سخت کوڑے ہون گے تے اوہناں تے زندگی دا عرصہ تنگ کر دین گے۔ ایہہ سوچ کے اوہناں بنو غسان دے بادشاہ اسیم ابوجبیلہ بن جفنہ بن عمرو بن عامر دے کول اردن جا کے یہودیاں خلاف مدد منگی۔ اسیم ابوجبیلہ وی اوہناں دی نسل دا بادشاہ سی اسیم ابوجبیلہ اوہناں دی مدد دا کرڑہ وعدہ کیتا تے کجھ دناں مگروں اک وڈے لشکر نال یثرب وچ آوڑیا اتھے آ کے اوہنے جبل احد دے پربت لہندے ول ذی حرض وچ اپنے خیمے لائے۔ یہودی ایڈی وڈی فوج ویکھ کے اپنے حواس چھڈ گئے۔ اوہناں اپنے آپ نوں قلعہ بند کر لیا اسیم ابوجبیلہ نے یہودیاں نوں جدوں ڈریا ہویا ویکھیا تے اوہنے سنیہا گھلیا۔

"میتھوں نہ ڈرو میں تہانوں مارن لئی نہیں آیا میں تے تہاڈے

دوواں وچکار بھرا بندی لئی آیا واں۔"

اسیم ابوجبیلہ نے اک دن یہودی سرداراں دی رات دی روٹی ہوڑی یہودی بڑے چاء نال ملے اوہناں دے اندروں خوف تے خطرہ نکل گیا سی اوہ ڈھڈوں خوش سن سارے سردار اپنے آپ نوں نمایاں کرن دے چکر وچ بن ٹھن رہے سن تقریباً اک ہزار دے لگ بھگ سردار رات دے کھانے وچ شریک ہوئے مالک بن عجلان اسیم ابوجبیلہ دے آکھن تے اس ویلے جبل احد تے چھپیا اوس تے خزرج اسلحے نال لیس جواناں نوں جمع کر رہیا سی یہودی اک اک کر کے آ رہے سن اوہناں نوں قطار وچ بٹھا دتا گیا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جس لئی اوس تے خزرج دا سردار اپنے قبیلے دے جواناں نال انتظار کر رہیا سی اوسے ویلے دعوت دی محفل وچوں رولے تے آہواں دی آواز آون لگ پئی۔ مالک بن عجلان تلواراں دے سائے تھلے یہودیاں دے سراں تے اپڑ گیا۔ دھوتاں لتھ رہیاں سن۔ اسیم ابوجبیلہ دی لگدا اے ایسے انتظار وچ سی۔ دوجے پاسیوں اوہنے حملہ کر دتا یہودی سردار اچانک آ جان والی ایس آفت توں گھبرا گئے اوہ نس جانا چاہندے سن پر اوہناں نوں کوئی راہ

نہیں سی لبھ رہی اوہ جس پاسے جاندے سن موت اوہناں دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے اگے کھلوتی ہوندی سی۔ تلواراں اپنا کم وکھایا آناً فاناً سرداراں دا صفایا ہو گیا دوواں رل کے موت دی شیرینی ونڈی اک اک نوں چُن چُن کے ماریا گیا فیر اوہناں دیاں لاشاں ساڑن لئی اوہناں نوں اگ وچ سٹیا گیا۔ انج یثرب وچوں یہودیاں دا صفایا ہو گیا جہڑے باقی بچے سن اوہ نس گئے اوس تے خزرج دا ناں اُچا ہو گیا ایہہ واقعہ معجم البلدان وچ یاقوت الحموی نے لکھیا اے۔

ایس جنگ دے نتیجے وچ یہودیاں دے کجھ قبیلے یثرب توں نس گئے سن تے جہڑے اوتھے ای رہے اوہناں اوس تے خزرج توں پناہ منگ لئی۔ یہودیاں دا لک ٹُٹ چکیا سی اوہ تعداد وچ اکا تھوڑے رہ گئے سن۔ دوجے پاسے اوس تے خزرج حاکم بن گئے۔ اوہناں دی افرادی ترقی دے نال نال اوہناں دی مالی حالت وی بدلی۔ اوہناں اپنے لئی وکھرے وکھرے قلعے بنائے تے اک لمے چر تک محبت تے امن نال زندگی دے ساہ پورے کرن لگ پئے۔

فیر اک ویلا اوہ وی آیا کہ اوس تے خزرج اپنی ایہہ محبت بھل گئے تے اوہناں اپنے آپ دی وڈیائی لئی اوڑی چوٹی دا ٹل لا دتا جہدے نتیجے وچ وڈے وڈے بہادر موت دی چادر تان کے سوں گئے اوس تے خزرج دے وچکار لڑن والی پہلی جنگ "جنگ سمیر" سی۔

کعب ناں دے اک بندے جہڑا کہ اوس قبیلے دا نگی سی کے گل تے خزرج قبیلے تے اپنی اہمیت جتان دی کوشش کیتی اوتھے ای خزرج وچوں اک بندہ سمیر وی بیٹھا ہویا سی اوہنوں کعب دی ایہہ گل کوڑی لگی اوہنے کعب نوں جھڑکیا تے فیر اوہدے تھڑے بیٹھ گیا۔ اک دن اوہنوں کلیاں ویکھ کے جانوں مار دتا کعب دے ناحق قتل تے مالک بن عجلان نوں بڑی کوڑ لگی اوہنے قاتل دے قبیلے کولوں قصاص لئی اوہنوں منگیا پر سمیر دے قبیلے لاعلمی دا اظہار کیتا۔ ہاں اتنا ضرور آکھیا جے خون دے بدلے قیمت دی لوڑ ہووے تے اسیں دین واسطے تیار آں۔ مالک بن عجلان خون دے بدلے قیمت قبول کر لئی جدوں پیسے لین دین دا ویلا آیا تے سمیر دے قبیلے چالاکی کر کے ادھی رقم دتی۔ مالک بن عجلان رقم لین توں انکار کر دتا ایسے گل وچ پہلاں توں تکرار ہوئی تے فیر گل جنگ تیکر اپڑ گئی

جھدے نتیجے وچ دو جنگاں ہوئیاں جنگاں مگروں اوس نے مالک بن عجلان نوں سنیہا گھلیا پئی ساڈے وچکار منذر بن حرام نجاری خزرجی ثالث نیں۔ (منذر بن حرام حضرت حسان بن ثابتؓ دے دادا سن) مالک بن عجلان ایہہ گل من لئی۔ منذر بن حرام ایہہ فیصلہ کیتا پئی خزرج قبیلہ مالک بن عجلان نوں قصاص دی رقم پوری دیوے ایس فیصلے تے دوہاں قبیلیاں اتفاق کیتا پر اندرای اندر شریکے دی اگ لگاتار بلدی رہی۔

دوجی واری خزرج قبیلے دے کعب بن عمر مازنی نے بنو سالم دی اک زنانی نال ویاہ کر لیا ایہہ گل قبیلہ اوس دی شاخ بنو جحجبا دے سردار احیحہ بن جلاح نوں چنگی نہیں لگی اوہنے اپنے کجھ بندیاں نوں حکم دتا اوہ کسے طریقے نال کعب بن عمر نوں جانوں مار دین جھدے نتیجے وچ کعب قتل ہو گیا۔ مقتول دے بھرا عاصم نے اپنے قبیلے خزرج توں قصاص لین لئی مدد منگی دوناں قبیلیاں وچ گھسان دی لڑائی ہوئی ایس لڑائی وچ اوس قبیلہ ہار گیا اوہناں دے سردار احیحہ بن جلاح نوں موت دے ڈر توں نسنا پیا پر عاصم وی کوئی نسنا ہویا نہیں سی اوہنے اپنا گھوڑا پچھے دوڑایا احیحہ نس کے قلعے وچ وڑ گیا۔ عاصم نے کس کے تیر ماریا پر فیر وی اوہ بچ گیا۔ عاصم نے سردار دے بھرا نوں پھڑ لیا تے اوہنوں مار دتا احیحہ اپنے بھائی دے مرن تے بڑا بے حوصلہ ہویا اوہدا دل اندروں ٹٹ گیا اوہنے قسم کھادی جدوں تک بنو نجار کولوں اپنے بھائی دا انکا داں بدلاں نہ لوے گا اوہ چین نال نہیں بیٹھے گا اوہنے بنو نجار تے بے خبری وچ حملہ کرن دا پروگرام بنایا۔ احیحہ دی سوانی بنو نجار وچوں ای سی۔ اوہنوں اپنے جتے دی ایہہ گل چنگی نہ لگی اوہنے خفیہ طریقے نال اپنے پیکیاں نوں ایہہ دس دتا جدوں احیحہ حملہ کرن لئی اوتھے گیا تے بنو نجار جوابی حملہ کرن لئی تیار بیٹھے سن۔ احیحہ بڑا مایوس ہویا تے اوہ پریشان پرت آیا واپس آکے اوہنے اپنی سوانی کولوں پچھ پریت کیتی تے اوہنوں بڑا کٹیا ایہناں ماریا کہ اوہدا ہتھ ٹٹ گیا فیر احیحہ نے اوہنوں طلاق دے دتی۔

اک ہور جنگ اوس قبیلے دی شاخ بنو وائل بن زید تے خزرج دی شاخ بنو مازن بن نجار دے وچکار ہوئی سی ہویا انج کہ حصین بن السلت اوسی دا بنو مازن دے اک بندے نال متھا لگ گیا حصین

بن السلت اوسی نے اوہنوں قتل کر دتا بنو مازن بدلے دی اگ وچ سڑن لگ پے اوہناں اکٹھیاں ہو کے حصین بن السلت نوں مار دتا جھدے نتیجے وچ بوہت ڈاہڈی لڑائی ہوئی اوس قبیلہ اک وار فیر ہار گیا۔

ایہدے پچھوں اک ہور جنگ ہوئی ایہہ جنگ اوس قبیلے دی شاخ بنو ظفر تے خزرج دی شاخ بنو مالک بن نجار دے وچکار ہوئی۔ بنو ظفر دے اک بندے نے بنو نجار دے اک بندے دی زرعی زمین وچ لنگھن دا راہ بنا لیا بنو نجاری نے اوہنوں انج کرن توں ڈکیا پر اوہنے نہ سُنیا جھدے نتیجے وچ پہلاں دوناں وچ ہاتھا پائی ہوئی فیر بنو ظفر دے ہتھوں بنو نجار دا بندہ ماریا گیا فیر گھسان دی جنگ شروع ہو گئی بنو مالک ایہہ جنگ ہار گئے۔

ایہدے مگروں حاطب دا معرکہ ہویا' حاطب بن قیس جیہڑا بنو امیہ بن زید بن مالک بن عوف وچوں سی ایہہ اوس قبیلے دی شاخ سی حاطب بڑا مشہور پر شریف بندہ سی اوہدے کول بنو ثعلبہ بن سعد بن ذبیان دا اک بندہ پروہنا بن کے آیا ہویا سی اک ایہہ پروہنا قینقاع دے بزار ول جا نکلیا جتھے قبیلہ بنو حارث بن خزرج دے یزید بن حارث نے اک یہودی کولوں اوہنوں پیراں دی ٹھوکر لوائی۔ پروہنے دے موہنہ وچ بے اختیار چیک نکل گئی ایہہ چیک بازار والیاں وی سنی۔ بنو ثعلبہ دے ایس پروہنے حاطب بن قیس نوں مدد لئی پکاریا۔ حاطب نوں جد اطلاع ملی تے اوہ غصے نال بھریا اوتھے آیا تے آؤندیاں ای اوہنے یہودی دا سر لاہ دتا۔ جھدے نتیجے وچ اک ہور جنگ لگ گئی۔ خزرج ایہہ جنگ جت گئے تے اوس ہار گئے۔ حاطب دی ایہہ جنگ سمیر دی جنگ توں ٹھیک سو ورھیاں مگروں ہوئی ایہدے پچھوں وی کئی جنگاں لڑیاں گئیاں۔ یوم ربیع' یوم بقیع' جنگ فجار تے جنگ بعاث ایس سلسلے دیاں کڑیاں نیں۔ اوس تے خزرج وچکار اخیری لڑائی جنگ بعاث سی۔

بعاث دی لڑائی دا کارن ایہہ سی' یہودیاں دے قبیلے بنو قریظہ تے بنو نضیر نے اوس نال گٹھ جوڑ کر لیا۔ جھدی خبر خزرج نوں ہو گئی۔ بنو خزرج نے اپنی حفاظت لئی اک وڈا لشکر اکٹھا کر لیا تے اپنیاں سنگیاں بنو اشجع تے بنو جہینہ ہراول دے طور تے اگے گھلیا جھدے تے اوس نے بنو مزینہ نوں اوہناں

دے مقابلے تے کھلیا۔ بڑی ڈاہڈی جنگ ہوئی ایہہ جنگ چالیہ دیہاڑے لگی رہی۔ اوس دا سردار اسید بن حضیر سی تے خزرج دا سردار عمرو بن نعمان جنگ اجے جاری سی کہ عبداللہ بن ابی بن سلول اپنے سنگیاں سنے خزرج توں وکھرا ہو گیا فیر اوس نالوں بنو حارثہ بن حارث وی وکھرے ہو گئے۔ ایہدے اڈ فیر وی بوہت ڈاہڈی لڑائی ہوئی ہر قبیلہ بہادری وکھا رہیا سی اوس دا سردار اسید بن حضیر ماریا گیا اوہدے مرن توں پچھے اک واری فیر ملکدی جنگ نوں ہور تیز کر دتا تے قتل عام شروع ہو گیا۔ خزرج والے ایہہ جنگ ہار گئے اوس نے خزرج دیاں گھراں تے اوہناں دے باغاں نوں ساڑ دتا۔ ایہہ جنگ 616ء نوں لڑی گئی جنگ دے نہ مکن والیاں شعلیاں نے دوناں قبیلیاں نوں اندروں اندر مکا ای دتا اوہناں تنگ آ کے آپس وچ صلح کر لئی تے اتفاق نال عبداللہ بن ابی نوں اپنا سردار چن لیا ایس ویلے تیکر مکہ مکرمہ وچ اللہ تعالیٰ دے محبوب حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ تقریباً ۴۵ ورھیاں دے ہو چکے سن۔

یثرب والیاں دا مذہب

یثرب والیاں دا مذہب پہلاں تے اک اللہ رب العزت دی وحدانیت دا اقرار تے اوہدا پرچار سی پر ویلا لنگھن دے نال نال اوہناں دیاں سوچاں بدل گئیاں جدوں اوس تے خزرج دا ویلا سی تے اوہناں دے پجاری ہو گئے دوناں قبیلیاں دیاں وکھو وکھ عبادت گاہواں سن جتھے بت ای بت وسدے سن سب توں پہلاں حضرت اسماعیل دے دین وچ جس بندے تبدیلی کیتی تے بتاں دے مجسمے بنا کے لائے تے سائبہ، وصیلہ، بحیرہ تے حامیہ دیاں مشرکانہ رسماں جاری کیتیاں۔ اوہدا ناں عمرو بن ربیعہ سی ربیعہ دا اصل ناں لحی بن حارثہ بن عمرو بن عامر ازدی سی آکھیا جاندا اے عمرو نوں جدہ دے سمندر کنارے توں کجھ بت لبھے سن جہناں نوں اوہنے عرب دیاں قبیلیاں وچ ونڈ دتا انج ایہہ بت اوہناں دے معبود بن گئے۔ مکہ تے یثرب دے وچکار قدید مشلل دی تھاں تے دریا دل ساحل اتے منات ناں دا بت گڈیا ہویا سی۔ سارے عرب والے ایہدا بڑا احترام کردے سن

ایہدے کول جانور کوندے سن۔ اوس تے خزرج ایس بت نوں اپنا سب کجھ سمجھدے سن۔ ہر قبیلے دیاں وکھو وکھ عبادت گاہواں ہوندیاں سن جہدی حفاظت قبیلے دے بہادر سرداراں تے لازم ہوندی سی۔ بنو غنم دے مندر دا رکھوالا عمرو بن قیس نجاری سی ہر قبیلے دا اک کاہن وی ہوندا سی سب توں وڈا بت منات سی اوس تے خزرج ایہدا حج وی پڑھدے سن۔

بنو سلمٰی دے سردار عمرو بن جموع بن زید نے منات دا اک وڈا جہا بت بنوا کے اپنے گھر وچ وی گڈیا ہویا سی جہدی اوہ عبادت وی کردا سی تے عقیدت نال اوہنوں خوشبو وی لاندا سی۔

یثرب دے رہن والیاں وچوں کجھ عیسائی وی سن جہڑے توحید دے منن والے سن تے اک اللہ دے عبادت گزار سن۔ اسعد بن زرارہ، ابوالہیثم تے ابوالحصین دے پتراں نے وی عیسائی مذہب اختیار کر رکھیا سی یثرب والیاں وچوں کجھ یہودی وی سن اوس تے خزرج دے چوکھے سارے سردار یہودی مذہب اُتے سن۔ قبیلہ سعد قراض بتاں دی پوجا کردا سی تے زیاب الحارث بن عمرو اوہدا مجاور سی۔

یثرب دے محل تے قلعے

حضور اکرم ﷺ دی پیدائش توں تقریباً ست سو ورھیاں پہلاں شاہ تبع اسعد بن کرب جدوں یثرب اُتے حملہ کرن لئی ایدھر آیا تے اوس ویلے یثرب دا رئیس عمرو بن طلحہ سی۔ یہودی عالماں نے شاہ تبع نال ملاقات کیتی تے اوہنوں دسیا۔

"ایہہ تھاں بڑی پاک تھاں اے ایتھے اللہ تعالیٰ دے محبوب رسول حضرت محمد ﷺ تشریف لیاون گے ایہہ شہر حضور دی ہجرت دی تھاں اے۔ اوہ محبوب رسول جہڑے ساری دنیا دے سردار ہون گے۔"

شاہ تبع نے ایہہ گل سن کے اپنے دل چوں یثرب اُتے حملہ کرن دا ارادہ بدل دتا اوہدے دل وچ کائنات دے محبوب نوں ویکھن دا چاہ انگڑائیاں لین لگ پیا۔ اوہنے حضور لئی چھیتی ای ایتھے

اک وڈا تے بڑا ای سوہنا محل بنوایا تے آپ دے ناں اک خط وی لکھیا جہدے وچ اوہنے اپنے دل دی عقیدت دا اوکھا لا شعراں نال کیتا جنہاں دا ترجمہ کجھ انج اے:

''میں چوکھے چاؤ ل تے بڑی عقیدت نال گواہی دیناں پئی
حضرت محمد ﷺ اللہ تعالیٰ دے سچے رسول نیں جے میں آپ دے
آن تیکر جیوندا رہیا تے میں آپ دی ہر طرح مدد کراں گا تے آپ
دیاں دشمناں نال جنگ کراں گا تے آپ دے دل توں ہر غم نوں
دور کرن دا جتن کراں گا۔''

ایس محل توں علاوہ وی مختلف قبیلیاں دے نو ڈھکو وکھ محل ہور وی سن ہر اک محل اپنی تھاں تے اک مکمل وستی جاپدا سی جنہاں وچ کھجوراں دے باغ وی سن تے ایہناں محلاں وچ چوکھے سارے لوکی وی رہائش پذیر سن۔ ایہناں محلاں دے نام ایہہ نیں۔

۱: داربنی سالم بن عوف ۲: داربنی غنم ۳: داربنی دینار بن النجار ۴: داربنی بیاضہ ۵: داربنی حارث بن الخزرج ۶: داربنی خدرہ ۷: داربنی عبدالاشہل ۸: داربنی ساعدہ ۹: داربنی مالک بن النجار

ایہناں محلاں توں اڈ ہور وی چوکھے سارے قلعے موجود سن۔ قبا وچ قبیلہ بنو انیف دا قلعہ الاجش سی۔ بنی عبید دا قلعہ بئیر غرف دے نیڑے واقع سی تے بنی ثعلبہ دا قلعہ بیئر غرف تے لمقرعہ دے وچکار بنیا ہویا سی ایس توں اڈ حیان بن عامر دے وی دو قلعے سن جہڑے نواحان دے ناں توں مشہور سن۔

یثرب وچ اسلام

کائنات لئی رحمت حضرت محمد ﷺ نے جدوں شرک تے بت پرستی دا گلا گھٹ کے اک اللہ دی وحدانیت دا پھریرا اچا کیتا تے ہر پاسے ایس نوری پیغام نوں گھلن دا انتظام کیتا۔

اوس تے خزرج نے بھکھ تے پانی دی تھوڑ توں مجبور ہو کے مکے دے قبیلہ قریش نال بھرا بندی

دا معاہدہ کیتا۔ اس ویلے نبوت دا گیار ہواں ورھا سی۔ قبیلہ بنو عبدالاشہل دے کجھ جوان حج دے موقعے تے مکۃ المکرمہ آئے تے قریش نال تجارت تے گل بات کیتی اک رات دوناں جہاناں دے سردار حضور اکرم ﷺ عقبہ دے مقام تے تشریف لے جا رہے سن تے آپ دی گوش مبارک نوں کجھ لوکاں دیاں آوازاں آئیاں۔ آپ نے ویکھیا اوہ چھ جوان سن آپ اوہناں کول تشریف لے گئے تعارف مگروں جانکاری لئی پئی اوہ یثرب توں آئے نیں تے اوہناں دا تعلق خزرج نال اے۔ حضور اکرم ﷺ قرآن مجید دیاں کجھ آیتاں تلاوت فرمائیاں' اوہناں دے دل دھڑکن لگ پئے۔ انج دا کلام اوہناں اج تیکر نہیں سی سنیاں اوہناں نوں جاپیا ایہناں آیتاں دا نور اوہناں دے کالے دلاں نوں چمکا گیا ہووے اوہناں دیاں اکھاں وچ پانی دے سمندر آ وگے۔ اوہ بے اختیار رون لگ پئے اوہناں دے دلاں دی کیفیت بدلن لگ پئی۔ حضور سرور عالم ﷺ نے اسلام دی حقانیت دا بیان فرمایا نالے اوہناں نوں اسلام دی دعوت دتی تاں جے اوہ تائب ہو کے اسلام دے حلقے وچ شامل ہو جان۔ خزرجی جواناں دے دلاں وچ انج جاپدا سی جویں چن چڑھ گیا ہووے۔ اوہناں ایس توں پہلاں یہودی عالماں توں سن رکھیا ہویا سی کہ اللہ دے اخیری رسولؐ یثرب وچ آون گے تے اوہ مکہ دی زمین تے ظاہر ہون گے۔ آپ دی دتی ہوئی ایس دعوت تے اوہ کجھ چر چپ رہے فیر اک آواز ہو کے آپ تے ایمان لے آؤندا۔ ایہہ جوان کے جس کم لئی آئے سن اوہ تے نہ ہو سکیا پر دوناں جہاناں دے سردار دے پاک ہتھاں تے ایمان لیا کے اوہ دو جہاناں دی بادشاہی دے خزانیاں دے مالک بن چکے سن۔ سیرت ابن ہشام وچ لکھیا اے۔

''ایس موقعے تے حضرت ابوبکر صدیقؓ وی حضورؐ دے نال سن۔''

اپنی قسمت تے جناں وی ناز کرے اوہ گھٹ سی کیوں جے ایمان لیان والے ایہہ چھ گھبرو حضرت سرور کونینؐ دیاں ہتھاں وچ ہتھ دے کے اپنی قسمت دا چن چمکا چکے سن۔ یثرب دے ایمان لیان والے ایہناں چھ جواناں دے ناں ایہہ نیں۔

۱: حضرت رافع بن مالک بن عجلان بن عمرو

۲: حضرت عوفؓ بن الحارث۔ بن رفاعہ بن سواد بن مالک۔ بن غنم بن مالک۔ بن نجار

۳: حضرت ابوامامہؓ (اسعد بن زرارہ) بن عدس بن عبید بن ثعلبہ۔ بن غنم۔ بن مالک۔ بن نجار

۴: حضرت جابرؓ بن عبداللہ بن رباب۔ بن النعمان بن سنان

۵: حضرت قطبہؓ بن عامر بن حدیدہ بن عمرو بن غنم بن سواد بن کعب۔ بن سلمیٰ

۶: حضرت عقبہؓ بن عامر بن نابی بن زید بن حرام بن کعب۔ بن سلمیٰ

ایہہ پاک تے عزت والے انسان جد اسلام دیاں نعمتاں نال اپنیاں جھولیاں بھر کے یثرب اپڑے تے اوہ اندروں بڑے بے تاب تے تاولے ہو رہے سن۔ ایہہ دسن لئی کہ حضرت سرور کائناتؐ ایس دنیا تے تشریف لیا چکے نیں جنہاں دے آون دے انتظار وچ یثرب دا ہر واسی اپنیاں اکھاں وچھائے بیٹھا اے۔ جنہاں دا آونا ساڈے دلاں دی دھڑکن اے تے نالے اوہناں یثرب دے ہر بندے نوں ایہہ وی دسن دی کوشش کیتی کہ اوہ حضورﷺ دے چہرے دے نور توں اپنیاں حیاتیاں دا دیوا بال آئے نیں اوہ نشانیاں جہڑیاں تورات وچ لکھیاں ہوئیاں نیں ہر نشانی اپنی تھاں تے سچی تے درست اے۔ اوہناں دے ایہہ دسن نال یثرب دے گھر گھر وچ آپ دی گل ہون لگ پئی آپ دا نام نامی ہر زبان تے آون لگ پیا۔ آپ دی وڈیائی دا خیال ہر دل وچ وڑ گیا سی۔ آپ نوں ویکھ لین دی تڑپ دلاں وچ جاگ پئی سی ہر کوئی حضورﷺ دے دیدار دے چا نال تڑپیا جا رہیا سی۔ لوکاں دیاں اکھاں یثرب دے اس راہ تے ٹک جاندیاں سن جہڑے راہ تے چل کے مکے توں یثرب آیا جاندا سی۔

پورا اک سال اوہناں دے دلاں دیاں چنمہ وچ اگ بلدی رہی۔ اوہناں دیاں اکھاں وچ انتظار دے موسم اُتر دے رہے۔ اگلے ورھے اوس تے خزرج دے بارہ بندے حضورﷺ دے قدماں دی دھوڑ اپنیاں اکھاں لئی سرمہ بنان واسطے آپﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے ایہناں بارہ بندیاں چوں کجھ پاک لوکی تے اوہ ای سن جنہاں دا ذکر پہلاں آ چکیا اے جہڑے آون والے بارہ بندیاں نے ایمان لیاؤندا اوہناں دے ناں ایہہ نیں۔

۱: حضرت اسعدؓ بن زرارہ بن عدس۔ بن عبید بن ثعلبہ۔ بن غنم

۲: حضرت یزیدؓ بن ثعلبہ۔ بن خزمہ۔ بن احرم بن عمرو

۳: حضرت قطبہؓ بن عامر

۴: حضرت عقبہؓ بن عامر

۵: حضرت عوفؓ۔ بن الحارث

۶: حضرت رافعؓ بن مالک

۷: حضرت عبادہؓ بن صامت۔ بن قیس۔ بن احرم بن فہر

۸: حضرت ذکوانؓ بن عبدالقیس۔ بن خلدہ۔ بن مخلد بن عامر بن زریق

۹: حضرت عباسؓ بن عبادہ بن نضلہ۔ بن مالک۔ بن عجلان بن عمرو

۱۰: حضرت عویمؓ بن ساعدہ

۱۱: حضرت معاذؓ بن حارث۔ بن رفاعہ سواد بن مالک

۱۲: حضرت ابوالہیثم بن التیہان

جدوں ایہہ بارہ خوش نصیب لوکی ایمان دی ختم نہ ہون والی دولت نال جھولیاں بھر کے یثرب جان لگے تے حضرت محبوب خداﷺ نے حضرت مصعبؓ بن عمیر نوں معلم بنا کے گھلیا۔ حضرت مصعبؓ بن عمیر حضرت ہاشم دے دوہترے سن۔ یثرب اپڑ کے حضرت مصعبؓ حضرت اسعدؓ بن زرارہ دے پروہنے سن آپؓ دیاں تقریراں دلاں دے بند دروازیاں نوں کھول کے اپنی تھاں بنائی۔ اوس دے سردار حضرت سعدؓ بن معاذ نے وی اسلام دے نور نال اپنی حیاتی رنگ لئی جدوں اوہناں ایمان لے آوندا تے اوہناں اپنے قبیلے بنو عبدالاشہل نوں اکٹھیاں کر کے آکھیا۔

"جدوں تیکر سارے دا سارا قبیلہ دین اسلام وچ داخل نہیں ہو جاندا
میں قبیلے دے کسے وی جنے یاں سوانی نال گل بات نہیں کراں گا۔"

حضرت سعدؓ بن معاذ دی ایہہ گل سن کے اوہناں دا سارا قبیلہ ای مسلمان ہو گیا۔ حضرت

مصعبؓ یثرب وچ پہلے امام سن تے اوہ قاری صاحب دے ناں توں مشہور سن۔ آپؓ نے پنجاں وقتاں دی نماز باجماعت پڑھن دا اہتمام کیتا۔ حضرت رسول اکرم ﷺ نے آپ نوں جمعہ پڑھان دا وی حکم دتا پر اک روایت ایہہ وی اے

''پئی اسلام دی تاریخ وچ پہلی واری جمعہ دی نماز حضرت اسعدؓ بن زرارہ نے قائم کیتی۔''

ہوسکدا اے لکھن والیاں نوں لکھن وچ غلطی ہوئی ہووے کیوں جے حضرت مصعبؓ ای حضور سرور کائنات ﷺ ولوں امام تے معلم سن۔ جمعہ دی نماز پڑھانا اوہناں اُتے صادق آؤندا اے۔ رہی گل حضرت اسعدؓ بن زرارہ دی تے چونکہ حضرت مصعبؓ اوہناں کول ای ٹھہرے ہوئے سن شائد ایس لئی جمعے دی نماز اوہناں نال منسوب کیتی جاندی ہووے۔

یثرب وچ حضرت سرور کونین ﷺ دا آونا

کائنات دے محبوب ﷺ 12 ربیع الاول 28 جون 622ء نوں ظہر ویلے یثرب توں دو میل دی دوری تے قبا دی بستی وچ داخل ہوئے۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ وی آپ دے نال سن۔ آپ ﷺ قبیلہ اوس دی شاخ بنوعمرو بن عوف دے سردار حضرت کلثومؓ بن الہدام دے گھر تشریف لے گئے ایتھے آپ چودہ دیہاڑ رہے۔ کجھ آکھدے نیں آپ دا قیام ایتھے چار دن رہیا ای اک روائت انج وی اے۔

''آپ ﷺ حضرت سعدؓ بن خثیمہ دے گھر ٹھہرے سن۔''

پر اصل گل ایہہ اے کہ حضور ﷺ رہندے تے حضرت کلثومؓ بن الہدام دے گھر سن پر اپنیاں عاشقاں نوں زیارت کران لئی حضرت سعدؓ بن خثیمہ دے گھر جاندے سن آپ نے ایتھے دنیا دی پہلی مسجد مسجد قُبا دی نینہہ رکھی۔ ایہہ مسجد جہدے بارے قرآن پاک وچ ارشاد اے۔

''ایہہ مسجد پہلے دن ای تقوٰی تے پرہیز گاری تے تعمیر کیتی گئی اے۔''

مسجد قبا دی نینہہ تے اوہدی تعمیر

قبا وچ قیام دے ویلے آنحضرت ﷺ حضرت کلثومؓ بن الہدام دے گھر ای نماز پڑھدے سن فیر صحابہ کرام دی تعداد وچ واہدا ہویا تے آپ ﷺ نے حضرت کلثومؓ توں زمین دا اک ٹکڑا جتھے اوہ کھجوراں سکھاؤندے سن قبول فرما کے اوتھے مسجد دی نینہہ رکھی۔ ایہہ نینہہ 26 ربیع الاول مطابق 12 جولائی 622ء نوں رکھی گئی۔ مسجد دی تعمیر وچ آپ ﷺ خود صحابہ کرام وانگوں اِٹاں تے بھارے پتھر چکدے رہے۔ الشموس بنت النعمان دا آکھنا اے۔

''میں اپنیاں اکھاں نال حضور انور ﷺ نوں مسجد قبا دی تعمیر وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیندیاں ویکھیا اے۔ حضور اکرم ﷺ اپنی کنڈھ تے بھارے بھارے پتھر رکھ کے مسجد ول لے جاندے سن تے کدی چوکھیاں ساریاں اِٹاں۔ ایتھوں تک کہ آپ دی کنڈ نری تھلے لگ جاندی سی میں آپ ﷺ دے پاک پنڈے تے آپ ﷺ دیاں کپڑیاں تے دھوڑ جمی ہوئی ویکھی سی۔ ایہہ دھوڑ ویکھ کے صحابہ کرام عرض کردے سن سرکار تہاڈے تے ساڈے ماں پیو قربان تسیں ایناں بھار نہ چکو پر سرکار صحابہ دی ہمت ودھاندے تے فیر ہور پتھر چکن چلے جاندے۔''

حضرت عبداللہؓ بن رواحہ وی دوجے صحابہ وانگ ایس کم وچ جُتے ہوئے سن کم کردیاں آپؓ کدی کدی شعر پڑھن لگ پیندے سن تے حضور ﷺ وی اوہناں دی گنگناندی آواز نال آواز ملا کے شعر پڑھن لگ جاندے سن۔ اک پکی تے پیڈی روایت اے

''مسجد دی نینہہ رکھدیاں حضور سرورِ دو عالم ﷺ اپنیاں ہتھاں نال پہلا پتھر رکھیا فیر حضرت ابوبکر صدیقؓ نے پتھر رکھیا اوہناں توں پچھے

حضرت فاروق اعظمؓ نے پتھر رکھیا فیر حضرت عثمان غنیؓ پتھر لیاندا۔

حضور ﷺ ایس موقع تے ارشاد فرمایا پئی میرے مگروں ایسے
ترتیب نال ای خلافت دتی جاوے گی۔"

پہلی واری بنن والی مسجد قبا دا رقبہ کجھ انج سی۔

66 ذراع مطلب اے پئی 99 فٹ لمی چوڑی' 19 ذراع' ساڈھے 28 فٹ اُچی تے صحن
50 ذراع تقریباً 75 فٹ لماں تے 26 ذراع تقریباً 39 فٹ چوڑا سی۔

حضور ﷺ دا یثرب آونا

بچیاں دے ہتھاں وچ دف سی تے اوہ اکٹھیاں ہو کے طلع البدر علینا پڑھ رہیاں سن۔ ایہہ جمعۃ المبارک دیاں سعادت والیاں گھڑیاں سن آنحضرت ﷺ اپنی اُٹھنی قصوی تے تشریف فرما سن۔ آپ دیاں سوہنیاں ہتھاں وچ اوہدی نکیل سی۔ آپ نے اُٹھنی دی نکیل ڈھلی چھڈ دتی قصوی ہولی ہولی یثرب ول ودھ رہی سی۔ اوہ جس گھر دی مہاٹھ کولوں لنگھدی اس گھر دے واسی اپنیاں دلاں وچ بڑیاں امیداں سجائے ہتھ بنھ کے عرض کردے۔

"یا رسول اللہ ﷺ تسیں ساڈے ول پھیرا پاؤ تاں جے ساڈی
غریباں دی قسمت جاگ جائے۔ ساڈا مال تے ساڈی جان
تہاڈیاں قدماں اُتے نچھاور ہون لئی بے قرار اے۔"

پر حضور اکرم ﷺ نے فرمایا:

"قصوی دی راہ چھڈ دیو ایہدی راہ نہ ڈکو ایہہ اللہ تعالی ولوں
گھلی گئی اے جتھے چاہوے اپنی مرضی نال جاوے' جتھے
چاہوے رُک جاوے۔"

لوکی پچھاں ہٹ گئے۔ قصوی پھردی پھراندی نافع بن عمرو بن ثعلبہ نجاری دیاں پتراں سہل

تے سہیل دی تھاں تے آ کے بیٹھ گئی۔ حضور ﷺ تھلے نہیں اُترے۔ قصوی فیر اُٹھی کجھ چر چلدی رہی پر فیر وی اوسے ای تھاں تے آ کے رک گئی تے ایس واری اوہ تھلے بیٹھ گئی اوہنے اپنی دھون تھلے کر لئی۔ حضور اکرم ﷺ تھلے اُتر گئے۔ حضرت ابوایوب انصاریؓ استقبال واسطے اگانہہ آئے تے حضور دا سامان نالے اُٹھنی دا کجاوہ چک کے اوہ اپنے گھر لے گئے۔ آپ ﷺ نے حضرت ابوایوبؓ انصاری دے گھر ای قیام کیتا۔ شاہ تبع نے محل بنوا کے اک خط حضور ﷺ لئی لکھ کے اک یہودی عالم دے حوالے کیتا سی۔ حضرت ابوایوبؓ انصاری اوسے عالم دی اولاد وچوں ای سن۔ جس تھاں تے قصوی بیٹھی سی اس تھاں تے حضور ﷺ نے مسجد بنان دی خواہش کیتی۔ سہل تے سہیل نے ہدیۂ دین دی کوشش کیتی پر صدقے جائیے' حضور ﷺ نے یتیماں دا مال مفت لین توں انکار کر دتا۔ آپ ﷺ نے اوہ تھاں دس دینار طلائی دے بدلے مُل لے لئی آکھدے نیں ایہہ رقم حضرت ابو بکر صدیقؓ ہوراں ادا کیتی سی۔

مسجد نبوی دی نینہہ تے تعمیر

نافع بن عمرو بن ثعلبہ نجاری دیاں پتراں سہل تے سہیل توں جہڑی تھاں مسجد دی تعمیر لئی لئی گئی' اُس تھاں تے کجھ کچیاں قبراں تے کجھ کھجوراں دے رُکھ سن۔ اُچی نیویں تھاں سی۔ ایتھوں اک کچا نالہ وی لنگھدا سی جس وچوں مینہ دا پانی لنگھدا سی۔ حضور اکرم ﷺ شافع محشر نے اوہ قبراں پٹ کے وچوں ہڈیاں کڈھ کے دُوجی تھاں تے دفنان دا حکم دتا تے فرمایا "ایہہ کھجوراں وی وڈھ دیو۔" آپ ﷺ دے حکم دی تعمیل کیتی گئی۔ قبراں چوں ہڈیاں کڈھ کے دُوجی تھاں تے دفنا دتا گیا۔ کھجوراں وڈھ کے مسجد دی دیوار بنان لئی اوہناں دیاں تنیاں نوں جوڑیا گیا' اُچی نیویں تھاں تے مٹی پائی گئی۔ مسجد دی تعمیر واسطے کچیاں اِٹاں بیئر ایوب دے نیڑے بنائیاں گئیاں۔ پہلی واری بنن والی مسجد نبوی دا رقبہ 5-85 مربع میٹر تے اُچائی 2.9 میٹر سی تے اس دا نقشہ کجھ انج سی۔

مسجد دی نینہہ پتھراں نال رکھی گئی سی تے کندھاں کچیاں اِٹاں نال بنائیاں گئیاں۔ سرور

لولاکﷺ اپنیاں ہتھاں نال اِٹاں چُک چُک کے لیاندے رہے۔ حضرت ابو ہریرہؓ دا بیان اے۔

''میں حضورﷺ نوں اپنیاں اکھاں نال نیڑے توں ویکھیا سی
آپ اینیاں اِٹاں چُک چُک کے لیا رہے سن کہ ایہہ اِٹاں آپ
دے سینے مبارک تک اپڑ جاندیاں سن میں عرض کیتی یا رسول اللہ
تسیں ایہہ اِٹاں مینوں عطا کر دیو پر آپﷺ نے فرمایا اے تے
اِٹاں ہور وی بتھیاں ساریاں نیں ایہہ میرے واسطے ای رہن دیو
تسیں اوتھوں ہور چُک لوو۔''

مسجد مکمل ہوگئی ایس مکمل ہون والی مسجد دی چھت نہیں سی ایہہ ای وجہ سی نماز پڑھدیاں صحابہ کرام نوں ڈاہڈی گرمی لگدی سی۔ ایس تکلیف نوں دور کرن واسطے سرکار مدینہﷺ دی خدمت وچ عرض کیتا گیا۔ حضورﷺ نے اجازت دے دتی۔ صحابہؓ نے اجازت لبھن مگروں تھوڑے تھوڑے فاصلے تے کھجوراں دیاں تنیاں دے تھم کھڑے کیتے تے اوہناں اتے کھجوراں دیاں ٹاہنیاں پتے تے گھاہ پادتا۔ ہن مسجد دی چھت تیار ہو چکی سی۔

ایہہ چھت صرف دھپ توں بچن لئی سی پر بارش دا پانی نہیں سی رک سکدا۔ سرکار مدینہﷺ اک واری کجھ صحابہ نوں نال لے کے مسجد وچ اعتکاف بیٹھے سن نماز دا ویلا سی اچن چیت مینہ شروع ہوگیا چھت وگن لگ پئی تے تھلے چکڑ بن گیا۔ آپﷺ صحابہ دے نال نماز وچ رُجھے ہوئے سن آپ جدوں نماز توں ویلے ہوئے آپﷺ دے چہرہ انور اُتے چکڑ لگیا ہویا سی ایہہ ای حال نماز پڑھن والے دوجے صحابہ دا وی سی اک صحابی نے ایہہ ویکھیا تے باہروں کنکراں دی جھولی بھر لیائے تے تھلے پا کے اُتے نماز پڑھن لگ پئے۔ سرکارﷺ نے ایہناں کنکراں نوں پسند فرمایا فیر مسجد وچ کنکریاں وچھا دتیاں گئیاں۔ مسجد بنان توں پچھے حضرت سودہؓ تے حضرت عائشہ صدیقہؓ لئی رہائش واسطے حجرے بنائے گئے ایہہ حجرے وی مسجد نبوی وانگ بنائے گئے۔ حجریاں تے کچیاں اِٹاں تے کھجوراں دے پتے ورتے گئے۔ حضرت عائشہ صدیقہؓ دے حجرے دا بُوہا اک

پٹ دا سی جہڑا سرو یا ساگوان دی لکڑی دا بنایا گیا سی۔

سرکار دو عالمﷺ شروع وچ کھجور دے اک تنے دے نال ٹیک لا کے خطبہ ارشاد فرماندے سن۔ ایہہ ویکھ کے اک انصاری صحابیہ نے حضورﷺ دی خدمت وچ حاضر ہو کے عرض کیتی۔

''یا رسول اللہﷺ جے تسیں پسند فرماؤ تے تہاڈے لئی اک منبر بنا لیئے۔''

ایہہ سُن کے سرکارﷺ نے ارشاد فرمایا:

''جے تسی لوکی مسجد لئی منبر بنانا چاہو تے بڑے شوق نال بنا لوو۔''

محبوب کائنات دی رضا ویکھ کے اک منبر تیار کیتا گیا تے اوہنوں مسجد نبوی وچ رکھ دتا گیا۔ سرکار نے خطبہ ارشاد فرمانا سی۔ آپ نے کھجور دے تنے نوں چھڈ کے منبر اُتے تشریف رکھی۔ اوسے ویلے انج جاپیا جویں کوئی بُتھہ دل دے درد نال بلبلاندا ہووے۔ آپ نے اوہدے رون دی آواز سنی تے منبر توں تھلے تشریف لے آئے تے کھجور دے سکے تنے نوں سینے نال لا لیا' تاں جا کے اوہنوں قرار آیا۔

صحابہ دے وِچکار بھائی چارہ

مکہ مکرمہ توں آن والے مہاجر ہتھوں سکھنے آئے سن۔ بے شک وچ دولت مند مہاجر وی سن پر چھپ کے آئے سن ایس لئی کجھ وی نال نہ لیا سکے۔ حضور انورﷺ نے حضرت انس بن مالکؓ دے گھر مہاجراں تے انصاریاں دے وچکار بھائی چارے دی اِک انج دی مثال قائم کیتی جہدی ایس توں پہلاں کوئی مثال نہیں ملدی۔ ایہہ کُل پنتالیس مہاجر تے پنتالیس ای انصار دے وچکار مواخاۃ دا معاہدہ سی۔ انصار نے بڑی فراخدلی نال لُٹے پُٹے مہاجراں نوں اپنے سینے نال لا لیا۔ دُنیا انصار دے ایس وڈے پن تے ہمیشہ فخر کرے گی جہڑے صحابہ دے وچکار ایہہ بھائی چارہ قائم ہویا۔ اوہناں وچوں کجھ دے ناں ایہہ نیں:

حضرت ابوبکر صدیقؓ
حضرت عمر فاروقؓ
حضرت جعفر طیارؓ
حضرت حمزہؓ
حضرت ابوعبیدہ بن جراحؓ
حضرت عبدالرحمٰن بن عوفؓ
حضرت زبیر بن عوامؓ
حضرت طلحہ بن عبیدہؓ
حضرت عثمان غنیؓ
حضرت سعید بن زیدؓ
حضرت مصعب بن عمیرؓ
حضرت ابوحذیفہ بن عتبہؓ
حضرت عمار بن یاسرؓ
حضرت حاطب بن ابی بلتعہؓ
حضرت سلمان فارسیؓ
حضرت ابوذر غفاریؓ (جُندُب بن جنادہ)
حضرت ابوسبرہ بن ابی رہمؓ
حضرت خباب بن ارتؓ
حضرت صفوان بن وہبؓ
حضرت صہیب بن سنانؓ
حضرت عبداللہ بن مخرمہؓ

حضرت خارجہ بن زید بن ابی زہیر انصاریؓ
حضرت عتبان بن مالکؓ
حضرت معاذ بن جبلؓ
حضرت زید بن حارثہؓ
حضرت سعد بن معاذؓ
حضرت سعد بن ربیعؓ
حضرت سلمہ بن سلامہؓ
حضرت کعب بن مالکؓ
حضرت اوس بن ثابتؓ
حضرت ابی بن کعبؓ
حضرت ابوایوب انصاریؓ (خالد بن زید)
حضرت عباد بن بشرؓ
حضرت حذیفہ بن یمان عنسیؓ
حضرت عویم بن ساعدہؓ
حضرت ابوالدرداؓ
حضرت منذر بن عمروؓ
حضرت سلامہ بن وقشؓ
حضرت تمیم مولیٰ خراش بن صمہؓ
حضرت رافع بن عجلانؓ
حضرت حارث بن صمہؓ
حضرت فروہ بن عمرو بن ورقہؓ

حضرت مسعود بن ربیعہؓ
حضرت معمر بن حارث بن معمرؓ
حضرت واقدؓ بن عبداللہ بن مناف
حضرت زید بن خطابؓ
حضرت ارقم بن ابی ارقمؓ
حضرت بلال حبشیؓ

حضرت عبید بن تیہانؓ
حضرت معاذ بن عفراؓ
حضرت بشر بن براؓ
حضرت معن بن عدیؓ
حضرت طلحہ بن زیدؓ
حضرت ابورویحہؓ (عبداللہ بن عبدالرحمٰن خثعمی)

اج ای سرکار ﷺ نے حضرت علیؓ شیر خدا دا ہتھ پھڑ کے اپنے ہتھ وچ لے لیا تے فرمایا "اے میرے بھائی نیں۔"

انصار نے بھائی چارے دے ایس انوکھے نظام نوں دلوں جانوں منیا۔ اوہناں کول اوہناں دی زندگی دا اصل سرمایہ کھجوراں دے باغ ای سن۔ اوہ اوہناں سرکار دیاں قدماں توں وار دِتے۔

سیدنا حضرت سعد بن ربیعؓ کول دو بیویاں سن۔ اوہناں اپنے مہاجر بھائی حضرت عبدالرحمٰن بن عوف نوں خوش دلی نال پیش کش کیتی کہ اوہ اپنی اک بیوی تہاڈے لئی چھڈن نوں تیار نیں۔ عدت پوری ہو جان مگروں نکاح کر لینا۔ پر حضرت عبدالرحمٰنؓ نے آکھیا:

"اللہ تعالیٰ تہانوں ایس احسان دا بدلہ دیوے۔ تہانوں ایہہ سب مبارک ہووے۔ بس مینوں بازار دی راہ وکھا دیو۔"

یثرب دا ناں مدینہ طیبہ

اسلام دے آن توں پہلاں یثرب پورے جزیرہ نما عرب وچ پانی تے ہوا دی خرابی دے پاروں مشہور سی۔ وباواں تے بیماریاں دے ایس شہر وچ جدوں سید عالم ﷺ نے قدم مبارک رکھے تدوں ایس ناموافق پانی تے ہوا دے باعث بے شمار صحابہ کرام نوں بخار چڑھ گیا۔ سرکار ﷺ نے جدوں ایہہ ویکھیا تے ہتھ مبارک اسمان ول چُک کے دعا کیتی:

''یا اللہ! اے سوہنے رب...... ساڈے دلاں نوں مکہ مکرمہ دی محبت توں وَدھ مدینہ طیبہ دی محبت نال بھر دے۔ ایتھوں دا پانی تے ایتھوں دی ہوا ساڈے لئی برکت تے رحمت دا کارن بنا دے تے بخار نوں ایتھوں کڈھ کے جحفہ تے گھل دے۔''

آپ ﷺ دی ایس دعا دے نتیجے وچ دنیا بھر دیاں نعمتاں' دنیا بھر دے انعامات ایس شہر وچ اکٹھے ہو گئے۔ جدوں ایہہ رحمتاں شمار وچ ای نہ آن لگیاں تے ایس شہر دا ناں مدینہ طیبہ ہر اک زبان تے چڑھ گیا۔ سرکارِ مدینہ ﷺ دا ارشاد مبارک اے:

''منافق لوکی ایس شہر نوں یثرب آکھدے نیں حالانکہ اِس دا ناں مدینہ طیبہ اے۔''

مدینہ منورہ دے ناں بارے دو قول نیں۔ اِک قول اے:

''مدینہ دا لفظ لغت دے اعتبار نال دان توں مشتق اے۔ جس دا معنی اطاعت تے فرمانبرداری ہوندا اے۔''

دُوجا قول اے:

''مدینہ مدن توں نکلیا اے جس دا مطلب شہر آباد کرنا تے رہائش اختیار کرنا اے۔''

سرکارِ دو عالم ﷺ دا ارشاد اے:

''اللہ تعالیٰ نے مینوں حکم دِتا سی پئی میں ایس شہر دا ناں مدینہ طیبہ رکھ دیواں۔''

اِک ہور حدیث اے:

''جہڑا بندہ مدینہ طیبہ نوں یثرب دے ناں توں بُلا دے گا اُس دے نامہ اعمال وچ اِک گناہ لکھیا جاوے گا تے اوس اِک گناہ نوں

دھون لئی اوہنوں دس واری مدینہ طیبہ آکھنا پوے گا تے نالے تن وارا استغفار وی پڑھنا پوے گا۔''

اِک حدیث مبارک ایہہ وی اے:

''سیدنا حضور انور ﷺ تبوک دے غزوے توں واپس آ رہے سن تے آپ نے شہر دے نیڑے اَپڑ کے آکھیا۔ ایہہ طیبہ اے۔''

مدینہ طیبہ دے ناں

مدینہ طیبہ جس نوں حضرت رسول اکرم ﷺ دا ہجرت گھر ہون دا شرف حاصل اے۔ ایہہ اوہ مٹی اے جتھے صدیاں دے بیمار' عشق دے مرض وچ گُھٹے ہوئے شفا پاندے نیں' پہلاں جہڑا شہر دنیا بھر دیاں بیماریاں دا گڑھ ہوندا سی' آپ ﷺ دے سوہنے پیر لگے تے ایس برکت نال ایس شہر دی فضیلت وَدھ گئی۔ فضیلت دے ایس کارن ایس شہر محبوب دے جتنے ناں نیں ہور کسے شہر دے اتنے ناں نہیں۔ وفا الوفا وچ ایس دے کُل پچانوے ناں لکھے ہوئے نیں تے یاقوت دی کتاب معجم البلدان وچ ایس دے کُل تریہہ ناں درج نیں۔ کجھ خاص ناواں دا ذکر کرنا ضروری اے۔

طابہ:

ایس شہر نوں اللہ تعالیٰ اپنے خاص فضل تے اپنے محبوب ﷺ دیاں پاک قدماں دے صدقے شرک دی نحوست توں پاک کر دِتا اے۔ یاقوت الحموی آکھدے نیں ایس شہر دی ہوا پاک تے تر و تازہ اے۔ ایتھے رہن والیاں دی روح وچ خوشبوآں وَس جاندیاں نیں۔ اِک آکھنا ایہہ وی اے: ''سرکارؐ دے بدن اطہر توں جہڑی خوشبو اُٹھدی سی اوہدی نسبت نال ایہنوں طابہ آکھیا جاندا اے۔''

العاصمہ:

دین اسلام لئی ہجرت کر کے ایتھے آن والیاں لئی اِک پکی تے پیڈی پناہ گاہ تے ظالماں تے جابر بادشاہواں توں محفوظ تے دجال دیاں شرانگیزیاں توں بچان پاروں ایس شہر نوں العاصمہ آکھیا جاندا اے۔

قریۃ الانصار:

انصار اوہ بھاگاں تے بختاں والے لوک سن جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے سرکار مدینہ تے آپ ﷺ دے صحابہ کرام دی امداد لئی چُن لیا سی۔ انصار نے اپنا سب کجھ حضور دی اکھ دے اشارے تے قربان کر دتا۔ آپ ﷺ دیاں قدماں دی دُھوڑ نوں اپنی زندگی دا سرمایہ سمجھیا تے آپ ﷺ دی ہر طرح مدد کیتی۔ ایس نسبت نال ایس شہر نوں قریۃ الانصار وی آکھیا جاندا اے۔

المبارکہ:

حضور محبوب عالم ﷺ دی دُعا دے نتیجے وچ جدوں ایس مصیبتاں تے وباواں والے شہر دی حالت بدلی تے ایس تے دُنیا جہان دیاں برکتاں تے رحمتاں دی بارش ہون لگ پئی تے ایس نوں المبارکہ دے ناں توں وی بلایا جان لگ پیا۔

دارالابرار:

کُل جہاناں دے سردار تے آپ ﷺ دے پاک صحابہ دیاں پاک گھراں دیاں نسبت دی وجہ توں ایس شہر نوں پاک بندیاں دا گھر وی آکھدے نیں۔

مدینۃ الرسول:

سرور عالم ﷺ دے ایتھے آن نال جویں ایس شہر اُتے رب کریم دیاں رحمتاں ہوئیاں ایس نسبت نال ایہنوں مدینۃ الرسول آکھیا جاندا اے۔

ذات الحرار:

حرار (پتھراں دا علاقہ) حرے دی جمع نوں آکھدے نیں تے مدینہ منورہ وچ حرے چوکھے نیں ایس واسطے ایس نوں ذات الحرار آکھدے نیں۔

مدینہ طیبہ دی ہوا تے پانی

مدینہ منورہ اِک ذرخیز تے ہرے بھرے نخلستان وچ واقع اے۔ ایس دے پربت لہندے وَل جبل سلع، دکھن وَل جبل عیر تے عقیق دی وادی اے۔ شہر دے وچکار بطحان تے رانونا دیاں وادیاں سن۔ چڑھدے وَل اِک پہاڑی علاقہ الحرۃ الشرقیہ تے لہندے وَل الحرۃ الغربیہ واقع اے۔ جبل ثور مسجد نبوی توں اُٹھ کلومیٹر دے فاصلے تے اے۔ ایتھوں جبل عیر دا وی ایناں اِی فاصلہ اے۔ کجھ تاریخ لکھن والیاں دا ایہہ وی خیال اے:

> ''لہندے تے چڑھدے والے دونوں حرے مدینہ شریف دی حدو وچ نیں۔''

مدینہ شریف دی کُل حد 16 کلومیٹر ہی۔ ایہہ شہر سمندر دی سطح توں 597 میٹر اُچا اے۔ جس دا طول البلد 39 درجے تے عرض البلد 24 درجے اے۔ مدینہ منورہ توں ینبوع 275 کلومیٹر، جدہ 425 کلومیٹر، مکہ مکرمہ 497 کلومیٹر، دمشق 1303 کلومیٹر تے اردن 844 کلومیٹر اے۔

مدینہ منورہ وچ گرمیاں دے دن سخت گرم ہوندے نیں۔ خزاں تے بہار دا موسم درمیانہ تے سردیاں وچ چوکھی ٹھنڈ ہوندی اے۔ ایتھوں دی ہوا پاک تے صاف اے۔ ایس شہر دی تازگی

تے خوشبو دُنیا وچ ہور کدھرے نہیں ملدی۔ ایس جادو کر دین والی خوشبو نال مردہ دِل زندہ ہون لگ پیندا اے۔ ایتھوں دا پانی کمزوراں نوں موٹیاں کردا اے تے بیماراں نوں صحت دیندا اے۔ ایتھوں دی زمین پتھریلی اے' ایتھے کھجوراں دے باغ تھاں تھاں دِسدے نیں۔ ایہناں باغاں نوں سیراب کرن لئی موٹر پمپ لگے ہوئے نیں تے اوہناں دی خدمت تے حفاظت واسطے خدمتگار مقرر نیں۔ ایتھے انج دی آب و ہوا اے جیہڑا اِک واری ایتھے آ جاوے تے اوہ اپنی واپسی دا راہ بُھل جاندا اے۔ ہر کوئی پروانیاں وار اپنی حیاتی تے اپنی جندڑی ایس شہر توں وارن لئی تیار اے۔ عاشقاں نوں ایتھے قرار آندا اے تے ہُن وی سرکار ﷺ دے پسینے دی خوشبو آندی اے۔

مسجد نبوی وِچ واہدا

خیبر دی فتح مگروں 7 ہجری وچ کوئین دے والی نے آئے دِن مسلماناں دی ودھدی ہوئی تعداد ویکھ کے مسجد نبوی دے رقبے نوں ودھان بارے سوچیا۔ مسجد دے گواہنڈ اِک غریب جیہے انصاری رہندے سن اوہناں نوں سرکار ﷺ نے آکھیا:

"جے تسی اپنا گھر مسجد لئی وقف کر دیو تے ایس دے بدلے وچ تہانوں جنت وچ اِک محل دتا جاوے گا۔"

اوہ انصاری انج نہ کر سکے۔ جس دی وجہ توں حضور سرورِ کائنات ﷺ نے اعلان فرمایا:

"جیہڑا بھاگاں والا ایس تھاں نوں مُل لے کے مسجد واسطے وقف کرے گا۔ اللہ تعالیٰ اوہنوں بخش دیوے گا۔"

چنانچہ ایہہ گھر حضرت عثمان غنیؓ نے پنجی ہزار درہماں دے بدلے خرید لیا تے فیر مسجد نبوی لئی وقف کر دتا۔ انج اوہ گھر ڈھا کے مسجد وچ رلا دِتا گیا تے مسجد تھوڑی جیہی کھلی ہو گئی۔

مدینہ طیبہ حضورِ انور ﷺ دے ویلے

سرکار مدینہ نے 622ء نوں مکہ مکرمہ توں ہجرت کر کے مدینہ منورہ وچ قیام کیتا تے اوہدوں اِی

ہجری صدی دا آغاز ہو گیا۔ اوس تے خزرج نے چوکھی ساری مدد کیتی۔ اپنا مال' اسباب حتیٰ کہ اپنیاں جاناں دی وی پرواہ نہ کیتی۔ حضور ﷺ دی اکھ دے اِک اشارے تے اپنا سب کجھ قربان کر دتا۔ اوہ بُغض تے عناد جیہڑا صدیاں توں اوہناں دے اندر وڑیا ہویا سی' حضور ﷺ دیاں زلفاں دے سائے تھلے آ کے اوہنوں چھڈ دتا تے دوویں قبیلے اِک جان دو قالب ہو گئے۔ حضور ﷺ نے مسلماناں لئی جمہوریت دے اصول تے اِک معاہدے دا مسودہ تیار کیتا جس دا متن ایہہ سی:

"محمد رسول اللہ ﷺ ولوں کُل مسلماناں دے نال عام اِس توں' بھاویں قریشی ہون' بھاویں یثربی تے اوہناں دوجے لوکاں نال' بھاویں اوہ کسے وی جتھے یا قوم دے ہون' ساڈے نال رلنا چاہن' ایہہ معاہدہ کیتا جاندا اے جئی سارے مِل کے اِک قوم سمجھے جان گے۔ صلح تے جنگ دی حالت' کُل مسلماناں تے اِکو جیہی عائد ہووے گی۔ اوہناں وچوں کسے اِک یا دو بندیاں نوں اختیار نہیں ہووے گا جئی اوہ آپے اِی جنگ دا اعلان کرن یا آپے اِی صلح کرن۔ اوہ یہودی جیہڑے ساڈے ایس معاہدے دے نال رہنا چاہندے نیں' اوہناں دی حفاظت دا پربندھ کرنا ساڈے اُتے فرض ہووے گا۔ جے اوہناں اُتے کدھروں باہروں حملہ ہووے تے اوہناں دی مدد کرنا ساڈا پہلا کم ہووے گا۔ اوہناں دے حقوق انج اِی ہون گے جویں مسلماناں دے۔ ساڈے نال شامل یہودی مسلماناں دے نال نال مُلکی عہدیاں اُتے لائے جان گے۔ اوہناں کولوں کسے قسم دی پُچھ پرتیت نہیں کیتی جاوے گی۔ یثرب وچ یہودیاں دیاں چنیاں وی قوماں آباد نیں' اِکو نظر نال ویکھیاں جان گیاں۔ تے اوہناں نوں اپنے مذہبی فرائض دی پوری پوری

آزادی ہووے گی۔ جہڑے لوکی یہودیاں دی پناہ وچ نیں یا اوہناں دے حمایتی نیں اوہناں دی اُنج ای حفاظت کیتی جاوے گی تے اوہ انج ای آزاد ہون گے۔ مجرم بھاویں مسلمان ہووے یا بھاویں یہودی اِکو جہی سزا دتی جاوے گی۔ جے کوئی باہر دا دشمن یثرب اُتے حملہ کرن لئی آوے گا تے یہودی مسلماناں نال مل کے اوہنوں نساں لئی اُگانہہ آن گے۔ جہڑا بندہ یثرب وچ داخل ہووے گا اوہدے وی ایہہ ای حقوق ہون گے۔ مجرم اُتے کسے دی بے جا طرف داری یا رعایت نہیں کیتی جاوے گی۔ اَج توں کوئی مومن کسے کافر دے بدلے قتل نہ کیتا جائے تے نہ ای کسے مومن دے مقابلے وچ کسے کافر دی مدد تے حمایت کیتی جاوے گی۔ قبیلہ بنو عوف دے یہودی' مومناں دے نال اپنی ذات تے اپنے اپنے دوستاں سمیت اِک مٹھ شمار کیتے جان گے۔ پر یہودی اپنے دین اُتے اُگے ہار ای تے مسلمان اپنے دین اُتے قائم رہن گے۔ سوائے ایس دے' جے کسے ظلم یا زیادتی کیتی یا کسے جرم کیتا۔ ایس صورت وچ اوہ اپنے آپ' تے اپنے دوستاں بیلیاں توں ہلاکت وچ پاوے گا۔

بنو نجار' بنو حارث' بنو ساعدہ' بنو جشم' بنو اوس تے بنو ثعلبہ دے یہودیاں دے وی اوہ ای حقوق تے اوہ ای شرطاں ہون گیاں جہڑیاں کہ بنو عوف دیاں یہودیاں لئی لکھیاں گئیاں نیں۔ بنو ثعلبہ دی شاخ جفنہ دا معاملہ ثعلبہ جیسا ہووے گا۔ بنو شطنہ نوں وی اوہ ای سہولتاں حاصل ہون گیاں جہڑیاں بنو عوف دیاں یہودیاں لئی

نیں۔ ساریاں نال چنگا سلوک کیتا جاوے گا۔

کوئی یہودی آنحضرت ﷺ دی اجازت توں بغیر مدینہ منورہ توں باہر نہیں جاسکے گا تے نہ ای کسے زخمی یا مقتول دے قصاص وچ تنگ اڑائے گا۔ یہودیاں اُتے اوہناں دے اپنے خرچ دا بھار رہوے گا تے مسلماناں اُتے اپنے خرچ دا بھار۔ ساڈے ایس معاہدے دا جو کوئی وی حصہ ہووے گا اوہدے نال جو کوئی وی جنگ کرے گا اوہدے مقابلے وچ مسلمان تے یہودی اکٹھے ہو کے لڑن گے۔ کوئی بندہ اپنے حمایتیاں نال بدسلوکی نہیں کرے گا۔ ہر مظلوم دی مدد تے دادرسی کیتی جاوے گی۔ مسلمان جدوں تک اسلام دیاں دشمناں نال جنگ کر رہے ہون گے یہودی وی اوہناں نال خرچ وچ حصے دار ہون گے۔ اِک دوجے نال چنگے بار ورتا کرنا چاہیدا اے۔ یقیناً اللہ تعالیٰ تے حضرت محمد ﷺ ہر نیکوکار دی کنڈ اُتے ہتھ رکھن گے۔"

مدینہ منورہ دے یہودی بے شک سرکار مدینہ ﷺ نال قومیت دا معاہدہ کر چکے سن' پر اوہناں اپنے اندر دی برائی دے کارن مکہ مکرمہ دیاں مشرکاں نوں دسیا سی تسیں مدینے اُتے حملہ کرو۔ اُتوں تے اسیں لوک پیغمبر اسلام ﷺ نال ہوواں گے' کیوں جے اسیں معاہدہ کرلیا اے پر جدوں تسیں آؤ گے اسیں اوہناں نوں چھڈ کے تہاڈے نال کھلو جاواں گے' تاں جے رل کے مسلماناں نوں ایتھوں کڈھ دیئے تے اوہناں دا ناں صفحہ ہستی توں مٹا دیئے۔ یہودیاں دی ایس گل دا جدوں حضور ﷺ نوں علم ہویا تے آپ ﷺ نوں بڑا دکھ ہویا۔

جمعے دا برکتاں والا دیہاڑ سی تے رمضان شریف دی ستاراں تاریخ' ہجری دا دوجا سال سی جدوں حضرت محبوب کائنات ﷺ اپنے تن سو تیرہ صحابہ نوں نال لے کے بدر دے مقام وَل ودھ

رہے سن۔ بدر وی تھاں بدر بن مخلد بن نضر بن کنانہ دے ناں توں منسوب سی۔ حضور ﷺ نال ۳۱۳ مہاجرن تے باقی انصار۔ صرف دو صحابہ حضرت مقدادؓ تے حضرت زبیر بن عوامؓ کول ای گھوڑے سن۔ لشکر والیاں کول صرف ستّر اونٹھ ای سن۔ ایس لئی واری واری اوہناں تے سوار ہوندے سن۔ حضور اکرم ﷺ، حضرت علیؓ تے حضرت زید بن حارثؓ دے وچکار صرف اک ای اونٹھ سی۔ انج ای حضرت ابوبکر صدیقؓ حضرت عمر فاروقؓ تے حضرت عبدالرحمٰن بن عوفؓ دے کول وی اکو ای اونٹھ سی۔ ایوں اُنوں حضرت مصعب بن عمیرؓ پھڑیا ہویا سی تے رایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ دیاں مبارک ہتھاں وچ سی۔ حضرت علیؓ دی عمر اوس ویلے صرف 21 سال سی۔ مکے دے قریشیاں نوں اپنی طاقت دا گھمنڈ سی۔ مسلماناں دے مقابلے وچ اوہناں دی فوجی طاقت واقعی ییڈی تے پکی سی۔ تن سو تیرہ دے مقابلے وچ اِک ہزار بندے جنہاں وچ چھ سو زرہ بکف سن۔ اوہناں کول سو گھوڑے تے ست سو اونٹھ وی ہے سن۔ قریش دا جھنڈا سائب بن یزید دیاں ہتھاں وچ سی جہڑے بعد وچ اسلام دے نور نال چمک گئے سن۔ ایہہ سائب بن یزید مشہور امام شافعی دے جد اعلیٰ سن۔ ایس لشکر دے نال مسلماناں دی بدخوئی کرن والیاں زنانیاں وی سن جہڑیاں ڈھول وجا وجا کے آکڑ آکڑ ٹر رہیاں سن۔ کافراں دا ایہہ لشکر اپنی عددی طاقت اُتے بڑا اپھنڈ رہیا سی۔ جس لشکر وچ عتبہ ہووے، شیبہ ہووے، ولید ہووے، عمر بن ہشام ہووے اوہ لشکر اپنے اتوں ودھن والی طاقت تے کیوں نہ پھُنڈدا۔ اک پاسے بے سروسامانی سی بندے تھوڑے سن تے دوجے پاسے اسلحے دی بھرمار تے اِک توں اک ودھ بندہ۔

لڑائی چھڑن توں اِک دیہاڑ پہلاں حضور نبی کریم ﷺ جدوں بدر دی تھاں ویکھن لئی تشریف لیائے تے آپ ﷺ نے فرمایا:

''ان شاء اللہ کل ابوجہل ایس تھاں تے، فلاں فلاں دشمن ایس تھاں تے جہنم دی راہ پھڑن گے۔''

اُس ویلے مدینہ منورہ وچ آپ ﷺ دے حکم اُتے حضرت ابولبابہؓ حاکم سن تے امامت دا فرض

حضرت ابن ام مکتومؓ دے سپرد سی۔

اپنے وڈے سر تے عتبہ بن ربیعہ اک اِک کر کے سارے لشکریاں دے خود رکھ بیٹھا سی پر اوہدے سر اُتے اِک واری وی خود پورا نہ آیا تے اوہنے اپنی چادر دا عمامہ بنیا۔ اپنے بھرا شیبہ تے اپنے پتر ولید نوں نال لے کے جنگ دے میدان وچ اُتریا تے مسلماناں ول منہ کر کے بڑھکاں مارن لگا۔ حارث دیاں پتراں عوف تے معاذ نے ایہہ ویکھیا تے حضرت عبداللہ بن رواحہؓ دے نال تلواراں کھچ کے مقابلے تے کھلو گئے۔ عتبہ نے اوہناں ول ان پچھاتیاں نظراں نال ویکھ کے پچھیا ''تسیں کون او؟'' آکھیا گیا ''اسیں سرکار مدینہ ﷺ دے مدد کرن والے آں۔'' عتبہ اُچا جہا ہسیا تے کہن لگا ''جاؤ واپس ٹر جاؤ تے ساڈے مقابلے تے ساڈے جوڑ دے کسے بندے نوں بھیجو۔'' ایہہ سن کے حضرت رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

اوحمزہؓ او عبیدہ بن الحرث بن عبدالمطلب، او علی...... اُٹھو تے جا کے عتبہ نال جوڑ پاؤ۔ تاں جے اوہدی برابری دی ایہہ حسرت باقی نہ رہے۔''

ایہہ ہکوں حکم سن کے برق رفتاری نال اپنیاں تلواراں نیاموں باہر کڈھ کے اوہناں تے جھپٹے۔ حضرت حمزہؓ نے عتبہ دی دھون لاوتی تے حضرت علیؓ نے ولید نوں پھڑکا دتا تے فیر حضرت حمزہؓ تے حضرت علیؓ نے رل کے شیبہ نوں جہنم رسید کر دتا۔ حضرت عبیدہؓ دا جثہ زخمی ہو گیا سی۔ اُس دن مکے دے قریشیاں دے وڈے وڈے سردار مٹی وچ مل گئے۔ جنگ دے خاتمے تے حضور ﷺ نے اِک کھڈا کڈھ کے اوہدے وچ مرن والے سارے کافراں نوں سُٹن دا حکم دتا۔ امیہ بن خلف اپنی زرہ وچ پھُل کے پھس گیا سی۔ اوہدے سوا باقی ساریاں نوں کھڈے وچ سُٹ دتا گیا۔ تن دیہاڑے مسلمان اوتھے بدر وچ ای رہے۔ تن دناں پچھوں اِک رات نوں آنحضرت ﷺ اپنے صحابہ نوں نال لے کے اُس کھڈے اُتے تشریف لیائے تے آپ ﷺ نے فرمایا:

''اے کھڈے والیو! تسیں اللہ تعالیٰ دے نبی ﷺ دے قبیلے

دے سب توں بھیڑے بندے سو۔ میں تہانوں دین اسلام
اختیار کرن دی دعوت دِتی جس نوں تساں بے حسی نال جھٹک دِتا
تے دُوجے لوکاں ایس دی تصدیق کیتی۔ او عتبہ او شیبہ او امیہ
تے ابوجہل تہاڈے نال تہاڈے رب نے جیہڑا وعدہ کیتا سی پورا
کر دِتا اے تے میرے اللہ نے جیہڑا میرے نال وعدہ کیتا سی
تے اوہ وی پورا کر دِتا اے۔"

ایہہ سن کے حضرت عمر فاروقؓ نے ہتھ جوڑ کے عرض کیتی:

"یا رسول اللہ ﷺ! تسی ایہناں مٹی وچ جان والیاں نال مخاطب او
جہناں وچ روح ای باقی نہیں۔"

سرکار ﷺ نے ایہہ سن کے فرمایا:

"میں جو کجھ آکھ رہیا واں اوہ تہاڈے توں چوکھا سُن دے نیں پر
جواب دین دی سکت نہیں رکھدے۔"

آنحضرت ﷺ دی بدر دی جنگ جتن پاروں مدینے تے اوہدے گوانڈ وچ رہن والیاں دیاں دلاں تے دھاک بیٹھ گئی۔ چوکھے سارے یہودیاں اسلام لیاون وچ ای بہتری سمجھی پر اُجے حضور مقام ﷺ بدر وچ ای سن کہ یہودی قبیلہ بنو قینقاع ولوں پہل ہو گئی۔ بنو قینقاع والے قبیلہ خزرج دے سنگی تے حمایتی عبادہ بن صامت تے عبداللہ بن ابی دے مددگار تے [illegible] سن۔ ایہہ تعداد وچ بہت تھوڑے سن تے سنیاریاں والا کم کردے سن۔ گل انج ہوئی جئی اک عرب زنانی اپنی پازیب وٹاون لئی بنو قینقاع دے بازاراں ول آئی۔ پردہ دار زنانی سی سنیارے دی ہٹی تے بیٹھے ہوئے یہودیاں منہ دا پردہ ہٹان دی فرمائش کیتی۔ زنانی نے انکار کیتا ایہدے اُتے اک سنیارے نے چپ چپیتے اوہدے کپڑے دی چادر چک کے اوہدے لک نال ولیٹ دِتی۔ زنانی جدوں جان واسطے اُٹھی تے اچن چیتی اوہدی شرم گاہ کھل گئی جس اُتے یہودیاں اوہدا مذاق اُڈایا۔ زنانی اُچی

جہی آواز نال چیکی۔ اوتھے موجود اک مسلمان نے جھپٹ کے اس سنیارے دا گل لاہ دِتا۔ ایہہ ویکھ کے دُوجے یہودی اوہنوں چمبڑ گئے تے اوہنوں شہید کر دِتا۔ انج ایہہ معاملہ ودھیا تے نوبت جنگ تک اپڑ گئی۔ حضور اکرم ﷺ جدوں بدر توں واپس آئے تے آپ ﷺ نے بنو قینقاع توں ایس معاملے بارے سختی نال پچھیا جئی معاہدہ ہو جان مگروں وی تساں ایہہ زیادتی کیوں کیتی اے پر بنو قینقاع نے ہٹ دھرمی نال جواب دِتا:

"بدر دی فتح اُتے ایناں گھمنڈ نہ کرنا' اسیں بنو قینقاع واں۔
ساڈے نال مقابلہ ہویا تے تہانوں وی لگ پتہ جاوے گا تے رہیا
معاملہ معاہدے دا اوہ اسیں واپس کر دے آں۔"

آنحضرت ﷺ نے بنو قینقاع دی ایہہ گل سن کے بڑا ای افسوس کیتا تے آپ ﷺ نے لشکر کشی کیتی۔ پندرہ دیہاڑے بنو قینقاع محاصرے وچ رہے تے اخیر شہروں کڈھ دِتے گئے۔ ایہہ ایتھوں نکل کے خیبر دے مقام تے جا کے آباد ہو گئے۔

مدینہ منورہ توں کجھ دُور دو جنگاں ہور وی لڑیاں گئیاں۔ دوہاں جنگاں وچ کافراں دی تعداد چوکھی سی۔ اوہناں کول اسلحہ وی سی پر مسلماناں دیاں دلاں وچ شہادت دا شوق اینا گوسی کہ اُس دے اَگے اوہناں دی اک وی نہ چلی تے اوہ ہار دے چلے گئے۔

پہلی جنگ احد وچ لڑی گئی۔ احد مدینہ منورہ توں کوئی چار کلو میٹر دوری تے اے۔ مدینے توں ایہہ پربت لہندے ول اے۔ اُحد دی ایہہ جنگ 3ھ بمطابق 625ء نوں لڑی گئی۔ اُحد دی ایہہ جنگ بدر دی لڑائی وچ کافراں دے وڈے وڈے سرداراں دی موت دے نتیجے وچ جھب ای لڑی گئی سی۔ قریش دے دو شاعر عمرو جمحی تے مسافع بدر دی لڑائی وچ گرفتار ہوئے سن۔ سرکار مدینہ ﷺ نے صلہ رحمی دے کارن اوہناں نوں چھڈ دِتا جہناں مکے جا کے اپنیاں گلاں نال اگ لا دِتی۔ قریش دے کجھ سردار جہناں وچ ابوجہل دا پتر عکرمہ وی سی۔ ابوسفیان کول گئے تے بدر دی لڑائی دی ہار دا بدلہ لین لئی پکا تے پیڈا معاملہ متھیا۔ انج اوہ مکے توں مدینے ول ٹرپے۔ قریش ولوں

اوہناں دیاں زنانیاں وی نال ای سن جہڑیاں اوہناں دے حوصلے ودھا رہیاں سن۔ مسلماناں دے خلاف اکٹھیاں ہو کے شعر پڑھ رہیاں سن۔ زرقانی دے بقول اوہناں زنانیاں وچ ہند بنت عتبہ' ام حکیم بنت حارث بن ہشام' فاطمہ بنت ولید' برزہ بنت مسعود ثقفی' ریطہ (عمرو بن العاص دی زنانی)' خناس (حضرت مصعب بن عمیر دی ماں)' سلافہ بنت سعد' عمیرہ بنت علقمہ شامل سن۔

اُحد وچ مسلماناں دے تن جتھے بن گئے سن۔ اک جتھا اوہ جہڑا مدینے پاک دے نیڑے تک پچھاں ہٹدا آیا سی تے فیر جنگ دے میدان وچ واپس نہ گیا۔ دوجا اوہ جتھا سی جہنے سُنیا کے خدانخواستہ حضور ﷺ شہید ہو گئے نیں۔ ایہہ سن کے اوہ حیران تے پریشان ہو چکے سن۔ اوہناں سوچیا ہئی جیون دا مقصد ہن کیہ رہ گیا اے۔ ہن اوہناں نوں آخری ساہ تک بہادری نال لڑنا چاہیدا اے۔ صحابہ دی چوکھی تعداد ایسے جتھے نال سی۔ تیجا جتھا اوہ سی جہڑا حضور ﷺ دے بجے کھبے دیوانیاں وار بہادری دے جوہر وکھا رہیا سی۔ حضور ﷺ اپنی کمان نال وی تیر چلاندے سن ایتھوں تک کہ کمان ٹٹ کے دو ٹوٹے ہو گئی۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ دا بیان اے: "جنگ وچ حضور ﷺ ای اوہ ہستی سن جہڑے سب توں ودھ کے ثابت قدم رہے۔ جنگ دی اگ جدوں تیز ہوئی تے اسیں لوکیں آپ ﷺ ہی دے دامن عالم پناہ وچ آ کے جان بچاندے ساں۔

آپ ﷺ تیر دیندے رہے تے حضرت سعد بن ابی وقاص تیر چلاندے رہے۔ جنگ اُحد وچ حضرت سعدؓ نے اک ہزار تیر چلائے سن۔ حضور ﷺ دیاں قدماں اُتے قدم رکھ کے پکے رہن والے چودہ صحابہ کرام سن جہناں وچ ست مہاجر تے ست ای انصار سن جہناں دے ناں ایہہ نیں:

مہاجراں وچوں پیڈے رہن والے صحابہ

حضرت ابوبکر صدیقؓ' حضرت عمر بن الخطابؓ' حضرت عبدالرحمٰن بن عوفؓ' حضرت طلحہ بن عبیداللہؓ' حضرت ابو عبیدہ بن الجراحؓ' حضرت سعد بن ابی وقاصؓ تے حضرت زبیر بن العوامؓ۔

انصاریاں وچوں پیڈے رہن والے صحابہ

حضرت حباب بن منذرؓ' حضرت عاصم بن ثابتؓ' حضرت ابو دجانہؓ' حضرت سہل بن حنیفؓ'

حضرت حارث بن صمہؓ' حضرت سعد بن معاذؓ تے حضرت اُسید بن حضیرؓ۔

جدوں محبوب کائنات ﷺ نے مدینہ طیبہ واپسی لئی ارادہ کیتا تے آپ ﷺ گھوڑے تے سوار سن۔ صحابہ وی آپ ﷺ دے نال سن جہناں وچوں اکثر زخمی سن۔ ایس جنگ وچ مسلماناں ولوں چودہ بیبیاں وی شامل سن۔ آپ ﷺ نے سارے صحابہ نوں اکٹھا کر کے فرمایا:

"اے میرے اللہ! ساریاں تعریفاں' ساریاں عزتاں صرف تیری ای ذات نال جُڑیاں سوہنیاں لگدیاں نیں۔ اللہ توں جس اُتے کشادگی فرمائی اوہدے اُتے کوئی تنگی کرن والا نہیں تے جس اُتے توں تنگی فرمائی اوہنوں کوئی سوکھیاں نہیں کر سکدا۔ جس نوں توں گمراہی وچ کھلا چھڈ دتا اوہنوں کوئی ہدایت دین والا نہیں۔ جنہوں توں ہدایت یافتہ کر دتا اوہنوں کوئی گمراہ کرن والا نہیں۔ جس نوں توں دولت عطا کیتی اوہنوں کوئی بھکھیاں نہیں مار سکدا۔ جس نوں توں اپنیاں نعمتاں توں محروم رکھیا اوہنوں کوئی دین والا نہیں۔ جس نوں توں اپنی پہچان توں دور رکھیا اوہنوں کوئی تیرے نیڑے لیاون والا نہیں تے جس نوں توں اپنے نیڑے لا لیا اوہنوں کوئی وی تیرے توں دور نہیں کر سکدا۔"

فیر آپ ﷺ مدینہ منورہ تشریف لے آئے تے شہیداں دیاں گھراں وچ جا کے ہر کھ دکھالا کیتا تے اللہ رب العزت اگے اوہناں لئی صبر دی دعا کیتی تے جہڑے صحابہ ہار دے مدینہ منورہ آ گئے سن اوہناں نوں معاف کر دتا گیا۔ اُس رات اوس تے خزرج دے معززین آپ دے در اقدس اُتے ساری رات پہرا دیندے رہے۔

دوجی خندق دی جنگ سی۔ خندق فارسی دا لفظ اے جس دا اصل کندہ اے۔ جس دا مطلب اے کھودا گیا۔ اس جنگ دا کارن ایہہ سی کہ بنو نضیر قبیلہ جہڑا مدینہ منورہ توں جلاوطن ہو کے خیبر وچ جا

وسیا سی۔ اوہدیاں سرداراں سلام بن ابی الحقیق، کنانہ بن الربیع، حیی بن اخطب تے سلام بن مشکم مکہ مکرمہ جا کے قریش نال ساز باز کیتی تے اوہناں نوں مسلماناں دے خلاف فوج کشی کرن تے آمادہ کیتا۔ ابوسفیان نے اوہناں نوں بڑا جی آیاں نوں آکھیا۔ ایتھوں ویہلیاں ہو کے بنو غطفان دے رئیس عامر کول گئے۔ اوہنوں راضی کیتا، اوہ تے پہلاں ای بھریا پیتا بیٹھا سی۔ مختصراً ایہہ کہ فتح الباری دے مصنف نے لکھیا اے کوئی دس ہزار دے لگ بھگ فوج سی۔ کافراں دا لشکر تن حصیاں وچ ونڈیا ہویا سی۔ بنو غطفان دیاں فوجاں عیینہ بن حصین دی کمان وچ بنو اسد طلیحہ دی کمان وچ بنو سلیم سفیان بن عبد شمس دی ماتحتی وچ بنو مرہ حارث بن عوف دی کمان وچ تے بنو اشجع مسعود بن رخیلہ دی سرکردگی وچ سن تے ایہناں ساریاں فوجاں دا وڈا سالار ابوسفیان سی۔

مدینہ منورہ دے تن پاسے مکاناں تے نخلستان دا اک سلسلہ سی جیہڑا شہر لئی پناہ گاہ دا کم دیندا سی۔ صرف شام ول دا راہ کھلیا ہویا سی۔ غزوہ خندق شوال 5ھ بمطابق فروری 627ء نوں ہویا سی۔ حضور ﷺ نے حضرت سلمان ؓ فارسی دے مشورے اُتے مدینہ طیبہ دے کول پاسے خندق کھودن دا حکم دتا۔ کوئی تن ہزار صحابہ ایس کم وچ شریک ہوئے۔ سرکار ﷺ نے اپنے صحابہ نوں انج دیوانیاں وانگ خندق کھدیاں ویکھ کے فرمایا:

''زندگی تے آخرت دی ای زندگی اے۔ میرے پروردگار انصار
تے مہاجراں نوں بخش دے۔''

اپنے حق وچ سرکار ولوں ایہہ دعا سن کے صحابہ مست ہو گئے تے اوہ بے اختیار آکھن لگ پئے:

''اسیں عشق دی منزل دے اوہ راہی آں جنھاں اپنے ہادی تے
مرشد دیاں مبارک ہتھاں اُتے ایس گل دی بیعت کر لئی اے پئی
جدوں تک ساڈی زندگی اے حق دے کلمے نوں اُچا کرن لئی ہمیشہ
جہاد کردے رہواں گے۔''

حضرت عمرو بن عوف دا آکھنا اے سلمان، نعمان بن مقرن، حذیفہ تے میں دُوجے ہور چھ

انصاریاں نال رل کے اپنے حصے دی خندق کُڈھ رہے ساں تے اتفاق نال اک پیڈی چٹان آ گئی۔ اساں پورا ٹل لایا پر اوہ چٹان نہ ٹٹی۔ ساڈیاں بانہواں جواب دے گئیاں۔ اساں حضور ﷺ نوں عرض کیتی۔ آپ ﷺ اُٹھے تے آپ ﷺ نے اپنے ہتھ وچ کدال لئی۔ اللہ اکبر دا نعرہ لایا تے اک ضرب لائی تے فرمایا مینوں ملک شام دیاں کنجیاں دے دتیاں گئیاں۔ دُوجی ضرب لائی تے آکھیا مینوں فارس دیاں کُنجیاں دے دتیاں گئیاں۔ تیجی ضرب لائی تے آکھیا مینوں یمن دیاں کُنجیاں دے دتیاں گئیاں۔

ایہہ خندق پنج گز چوڑی تے پنج ای گز ڈونگھی سی۔ سلع دی پہاڑی نوں کنڈ مگر رکھ کے صف بندی کیتی گئی۔ حضرت سلمہ بن اسلم 200 صحابہ نال پہاڑی اُتے کھڑے کیتے گئے تاں جے بنو قریظہ ولوں کوئی شرارت نہ ہو جاوے۔ ایس جنگ وچ حضرت علیؓ نوں چیرے اُتے دو پتھاں دی پیڑ سانی پئی۔ بڑی سخت لڑائی ہوئی۔ سردیاں دے دن سن، گھیر الماں ہوندا گیا، کافراں دا لشکر دس ہزار سی تے دس ہزار بندیاں دی روٹی پانی دا بندوبست کرنا کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ اک تے اوہ ایس لمے گھیرے توں اُنج ای اوکھے سن، دُوجا اُتوں بڑی سخت ہنیری آ گئی۔ خیمیاں دیاں رسیاں ٹٹ گئیاں، طنبے تے دُوجا سامان ایدھر اودھر اُلٹ پلٹ گیا۔ ابوسفیان نے تنگ آ کے طبل رحیل وجان دا حکم دے دتا۔ ایس جنگ وچ حضرت سعد بن معاذؓ شہید ہوئے سن۔

بادشاہواں نوں اسلام دی دعوت

حدیبیہ دی صلح توں بعد جدوں مسلماناں واسطے کجھ سکون دا وقت آیا تے حضور ﷺ نے اسلام دا نورانی پیغام تھاں تھاں تے اپڑان دا آہر کیتا۔ اک وقت آیا کہ اسلام دی گل تے اسلام دی تعلیم ہر گھر اپڑی۔ بندیاں دا اک سیلاب سی جیہڑا ذوق تے شوق نال ایمان دی دولت نال جھولیاں بھردا چلا گیا۔ دُور دُور تک اسلام دی تبلیغ دی خاطر سرکار ﷺ نے خط لکھے۔ ایہہ خط آپ ﷺ نے روم دے قیصر، عجم دے شہنشاہ، مصر دے عزیز تے دُوجے عرب دیاں رئیساں نوں لکھے۔ نجاشی ول

حضرت عمرو بن امیہ حارث غسانی وَل حضرت شجاع بن وہب خسرو پرویز وَل حضرت عبداللہ بن حذافہ یمامہ وَل حضرت سلیط بن عمر تے روم دے قیصر بادشاہ وَل حضرت دحیہ کلبی نوں گھلیا۔

آپ ﷺ دے اِک خط دا متن کجھ اینج دا سی:

"اللہ تعالیٰ دے ناں توں شروع جہڑا بڑا مہربان تے رحیم اے۔
محمد ﷺ ولوں جہڑا خدا تعالیٰ دا بندہ تے رسول اے۔ ایہہ خط ہرقل دے ناں اے جہڑا روم دا بادشاہ اے۔ اوہدے اُتے سلامتی ہووے جہڑا ہدایت دا منّن والا اے، اس دے پچھوں میں تینوں اسلام دی دعوت دیناں۔ اسلام لے آ' سلامت رہویں گا۔ اللہ تینوں دوگنا اجر دیوے گا۔ جے توں نہ منیا تے تیرے ملک دے ہر واسی دا گناہ تیرے متھے لکھیا جاوے گا۔ توں اہل کتاب ایں' اِک اینج دی گل وَل آ جہڑی تیرے تے میرے وچ اکو جہی اے۔ اوہ ایہہ کہ اللہ توں اڈ ہور کسے نوں نہ پوجیے تے ساڈے وچوں کوئی کسے نوں (اِک اللہ نوں چھڈ کے) خدا نہ بنائے۔ جے توں نہیں من دا تے گواہ رہیو ہئی اسیں مندے ہاں۔"

مدینہ منورہ وِچ مہاجراں دے قبیلے

اپنے گھر بار نوں چھڈ کے مدینہ منورہ آ جان والے (اوہ وی صرف دین دی خاطر) خوش نصیباں نوں مہاجر آکھیا جاندا اے۔ ایہہ اوہ بھاگاں والے لوک سن جنہاں سرکار ﷺ دی گل تے پہرہ دتا۔ اپنے بال چھڈے رشتے دار چھڈے اپنا مال چھڈیا' گھروں بے گھر ہو کے سرکار ﷺ دیاں زلفاں دی چھاں بیٹھ اپنی زندگی گزاران دا چارا کیتا تے اوہ مدینے وچ آ کے وس پئے۔

مدینہ منورہ وچ مہاجراں دے ڈھیر سارے قبیلے آباد سن جنہاں وچوں کجھ دے ناں ایہہ نیں:

بنو غفار بن لیث بن بکر' بنو غفار بن ملیل بن ضمرہ بن عبد مناف بن کنانہ' بنو رحیل بن نعیم' بنو اسلم بن اقصیٰ بن حارثہ بن عمرو بن عامر' بنو مالک بن اقصیٰ بن حارثہ بن عمرو بن عامر' بنو امیہ' بنو سہم' بنو عامر بن ثور' بنو عمر بن معمر' بنو خثعم بن معاویہ' بنو کعب بن عمرو' بنو مالک بن حماد' بنو عدی' بنو تمیم' بنو ہذیہ بن لاطم بن عثمان بن عمرو' بنو مزینہ' بنو اوس بن عثمان بن مزینہ' بنو ذاکوان' بنو جہینہ بن زید بن السود بن الحرث' بنو عتوارہ بن لیث' بنو قمرہ بن بکر' بنو الدیل بن بکر تے بنو المصطلق وغیرہ۔

مدینہ منورہ دے یہودی تے اوہناں دا انجام

مدینہ منورہ وچ اوس تے خزرج وچکار دشمنی صدیاں توں ٹردی آوندی سی جہڑی آنحضرت ﷺ دے مدینے تشریف لیاون نال اپنی موت آپ مر گئی۔ مدینے وچ مقیم یہودیاں دے قبیلے بنو قریظہ تے بنو نضیر اوس دے سنگی بیلی سن تے بنو قینقاع خزرج دے سنگی سن۔ حضور انور ﷺ نے اوہناں نال امن تے دوستی دا معاہدہ کیتا۔ آپ ﷺ ہر روز ہر تھاں توں فتح پا رہے سن۔ آئے روز مسلماناں دی تعداد وی ودھ رہی سی۔ اس پاروں یہودی اندروں اندر حسد کرن لگ پئے۔ اُتوں تے حمایتی لگدے سن پر اندروں چوکھا عناد رکھدے سن۔ کجھ یہودی تے اس عناد وچ بڑے مشہور سن جنہاں وچ کعب اشرف' عبداللہ بن صوریا' حیی' ابو یاسر' سلام بن مشکم' ابن صلوبا' لبید بن اعصم' کنانہ بن ربیع' مخیریق' مالک بن صلت تے شاس بن قیس سب توں ودھ سن۔

لبید بن اعصم نے حضور ﷺ اُتے جادو کرن دی جسارت کیتی سی۔ جس دن خبر آپ ﷺ نوں وحی دے ذریعے دتی گئی تے آپ ﷺ جادو دے اثر توں محفوظ رہے۔

مالک بن صلت یہودیاں دا بڑا وڈا عالم تے سردار سی۔ اوہنے سرکار دی بے ادبی وچ ایتھوں تک آکھ دتا سی "اللہ تعالیٰ نے اَج تک کسے بشر اُتے کوئی کلام نہیں اُتاریا۔" جس دی سزا وچ اوہدی قوم نے اوہنوں سرداری توں لاہ دتا تے اوہدی تھاں تے کعب بن اشرف نوں بٹھا دتا۔ اوہدے نال اینج کیوں ہویا سی۔ ایس لئی کہ اینج آکھن نال اوہ اپنے ای پیغمبر حضرت موسیٰ کلیم اللہ

تے نازل ہون والی کتاب دا انکار کر بیٹھا سی۔

یہودی عالماں وچ شاس بن قیس وی سی جہڑا لوکاں نوں اسلام توں ہٹان دا ہر ویلے چارا کردا رہندا سی۔ مسلماناں نوں طعنے مارنا تہمتاں لانا اوہدا خاص مشغلہ سی۔ یہودی ہر ویلے کوئی نہ کوئی سوال حضور اکرم ﷺ دی خدمت وچ کردے رہندے سن تاں جے سچ تے جھوٹھ وچ شک تے شبہ ای پیدا ہووے۔

بنو قینقاع دی دشمنی تے فیر حضور ﷺ دی اوہناں اُتے لشکر کشی۔ فیر اوہناں دا مدینے توں اپنیاں جاناں بچا کے دوڑ جانا۔ ایہہ اسیں پچھلیاں صفحیاں اُتے پڑھ آئے آں۔ ایہہ 2ھ دا واقعہ سی۔ ایہدے پچھوں بنو سلیم دے یہودیاں نے جنگ بدر توں سرکار ﷺ دی واپسی توں صرف ستاں دیہاڑیاں بعد ای گٹھ کے مدینہ طیبہ اُتے حملہ کرنا چاہیا۔ حضور ﷺ اوہناں دے حملے نوں ڈکن لئی شہروں باہر نکلے تے بنو سلیم دے کھوہ کدر تے جا کے ڈیرہ لا لیا۔ یہودی اوہناں نوں ویکھ کے دل چھوٹا کر بیٹھے۔ اوہ اوتھوں نس گئے۔ مسلماناں یہودیاں دے پنج سو اونٹھ تے ڈوجا سامان اپنے قبضے وچ کر لیا۔

اس توں بعد بنو ثعلبہ نے ہنگامہ کیتا۔ اوس اس ارادے نال ای مدینہ منورہ نوں لُٹ لیے۔ بنو قینقاع دے یہودی ایوب بن حارث محاربی جس اپنا لقب دعثور رکھ لیا سی دی سرکردگی وچ اُگے ودھنا شروع ہو گئے۔ سرور دو جہاں ﷺ نے بنو ثعلبہ دے ایس سرغنے دی سرکوبی واسطے ساڈھے چار سو صحابہ نال لئے تے ٹُر پئے۔ یہودیاں تے اُنج دی ہیبت چھائی۔ اوہ سارا کجھ چھڈ کے پہاڑاں وَل نس گئے تے دعثور نے سرکار ﷺ دیاں قدماں تے ڈِگ کے اسلام قبول کر لیا۔

کعب بن اشرف یہودیاں وچ عزت والا تے اک وڈا شاعر سی۔ شاعری کردیاں اوہ مسلمان زنانیاں اُتے بے ہودہ قسم دے شعر لکھدا ہوندا سی۔ حضور ﷺ نال عناد رکھن پاروں اوہ آپ ﷺ دی ہجو وی لکھدا ہوندا سی تے کفار نوں ورغلاندا وی سی۔ اوہنوں وی حضور ﷺ دے حکم اُتے جہنم رسید کر دتا گیا۔ اوہدے مرن توں پچھے یہودیاں اُتے مسلماناں دا رعب ہور وی جم گیا۔

یہودیاں دا اک قبیلہ بنو نضیر وی سی جہڑا مدینہ منورہ وچ رہندا سی۔ ایہہ قبیلہ پہلاں مدینے دے ڈیٹھلے حصے وچ مقیم سی فیر ایہہ اُچی تھاں تے رہن لگ پیا۔ مدینے توں باہر ایہناں دے باغ وی سن۔ قلعے وی سن۔ ایہناں نوں وی اپنی بدعہدی دے نتیجے وچ شہر بدر ہونا پیا۔

انج ای بنو قریظہ جہڑے اوس والیاں دے سنگی سن۔ اوہناں وی جنگ بدر وچ مسلماناں نال بد عہدی کیتی۔ سرور کائنات ﷺ اوہناں دی سرکوبی لئی گئے' آپ ﷺ نے اوہناں نوں سمجھایا پر اوہناں متھے تے اکھاں رکھ کے جواب دتا:

"اے محمد ﷺ! اس جت اُتے ایناں مان نہ کرو۔ جہڑی قوم نال
تہاڈا پہلاں مقابلہ ہویا سی اوہ تے جنگ کرنا جان دی ای نہیں سی۔
جے ساڈے نال واہ پیا تے تہانوں یاد رہوے گا۔"

ایہہ آکھ کے یہودیاں امن دا معاہدہ وی پھاڑ دتا۔ حضرت سرور کونین ﷺ ایہہ ویکھ کے مجبور ہو گئے تے اوہناں یہودیاں نوں گھیر لیا۔ دس دیہاڑ گھیرے وچ رہن پاروں بنو قریظہ والے اُک گئے۔ اوہناں اپنے آپ نوں حضور ﷺ دے حوالے کر دتا۔ عبداللہ بن ابی نے اوہناں دی سفارش کیتی تے بنو قریظہ نوں چھڈ دتا گیا۔ جنگ خندق وچ ایہہ فیر بدعہدی کر بیٹھے۔ اک وار فیر ایہناں نوں گھیرے وچ لیا گیا تے آخر کار مدینہ منورہ وچوں کڈھ دتے گئے۔ اس توں پچھے مدینہ منورہ وچ کوئی وی یہودی باقی نہ رہیا۔

صفہ تے اصحاب صفہ

مسجد نبوی دے پربت چڑھدے وَل سائبان دی طرح بنیا ہویا سایہ دار چبوترہ جتھے فقیر مہاجر رہندے سن۔ اوہ فقیر مہاجر جنہاں کول رہن لئی گھر سی تے نہ ای کوئی بال بچہ۔ ایہہ چبوترہ زمین توں ادھا میٹر اُچا 12 میٹر لمبا تے 8 میٹر چوڑا سی۔ ایہدے چاروں پاسے تانبے دی جالی دا گھیرا بنیا ہویا سی۔ اس چبوترے نوں صفہ دے ناں توں منسوب کردے نیں۔

جٹے والے اصحاب مسکین متقی تے مفلس لوک سن۔ جنہاں نوں روٹی روزی کمان دی فکر سی تے نہ بھکھ تریہہ دے ودھن دا خطرہ۔ نہ کپڑے لتے دی ہوش توحید دے عشق وچ مست رسالت ﷺ دے چانن نال اپنیاں زندگیاں دا ہنیر ا دور کرن والے جنہاں اسلام دی سرفرازی تے محبوب کائنات دی رضا لئی اپنا آپ پروانیاں وانگ وار دتا۔ ایہہ اوہ پاک لوک سن جنہاں دی پناہ گاہ مسجد نبوی ای سی جنہاں دی جھولی وچ یقین دے موتی سن۔ حسن مصطفیٰ دیاں لذتاں سن جنہاں نوں مال تے دولت نال رغبت سی تے نہ دنیاوی عہدیاں دی خواہش۔ جے کوئی دل دی تمنا سی تے صرف اک بئی حضور سرور عالم ﷺ دیاں قدماں دی دھوڑ اپنیاں اکھاں دا سرمہ بنا لین۔

اصحاب صفہ اللہ رب العزت دی ذات دے اُتے توکل کرن والی اک اجہی جماعت سی جہڑی تزکیہ نفس لئی حضور ﷺ دے فیضان دے موتی چُندے رہندے سن۔ قرآن پاک دی تعلیم حدیث مصطفیٰ کریم دا درس تے دیدار محبوب دا جنون اوہناں دیاں روحاں نوں سیراب کردا سی۔ چار سو دے لگ بھگ متقی لوکاں دی ایہہ جماعت جنہاں دی ریس نہیں کیتی جا سکدی۔ حضرت ابوہریرہؓ وی اصحاب صفہ وچوں ای سن۔

حضرت سیدنا ابوہریرہؓ فرماندے نیں:

''اصحاب صفہ اسلام دے پروہنے سن۔''

حضرت رسول کریم ﷺ دی خدمت وچ کتوں کوئی صدقہ آندا تے آپ اوہنوں اصحاب صفہ دے کول بھیج دیندے سن۔ حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے:

''اک رات حضور انور ﷺ تشریف لیائے تے فرمایا میریاں دوستاں اہل صفہ نوں بلا لیاؤ۔ میں ساریاں نوں جگایا تے اوہ سارے ای آپ ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے۔ آپ ﷺ نے اک دُدھ بھریا پیالہ ساڈے سامنے رکھیا۔ پیالے تے آپ ﷺ دا ہتھ مبارک سی۔ جس دی برکت نال سارے جٹے

والیاں رج کے دُدھ پیتا۔ میں وی رج کے دُدھ پیتا پھیر آپ ﷺ نے اوہ پیالہ اپنیاں دوواں ہتھاں وچ لے لیا تے اللہ تعالیٰ دی تعریف کردوں سارا نوش فرما لیا۔''

قرآن پاک وچ وی اصحاب صفہ بارے ارشاد اے:

''صدقہ اوہناں لوکاں دا حق اے جہڑے اللہ تعالیٰ دی راہ وچ پابند تے قید ہو کے رہ گئے نیں تے اوہ کدھرے ٹر پھر نہیں سکدے۔ ان واقف لوکیں سوال نال کرن اُتے اوہناں نوں سوکھا سمجھدے نیں۔ پر تسیں اوہناں دے فاقے والے چہریاں نوں ویکھ کے پچھان سکدے او۔ ایہہ لوکیں بندیاں نوں لپٹ لپٹ کے ہتھ نہیں پھیلاندے۔ تسیں اوہناں لوکاں تے جہڑا مال خرچ کردے او۔ اللہ تعالیٰ اوہنوں بڑا چنگا جان دا اے۔''

حضرت عبدالرحمٰنؓ بن حضرت ابوبکر صدیقؓ فرماندے نیں:

''اصحاب صفہ فقرا وچوں سن۔ اس لئی حضرت سرور عالم ﷺ اوہناں نوں ... دیندے سن۔''

حضرت عبداللہ بن عباسؓ توں روایت اے:

''اک واری حضور انور ﷺ اصحاب صفہ دے کول کھلوتے سن تے آپ ﷺ نے اوہناں دے فقر و فاقے تے تنگی نوں ویکھ کے فرمایا:

''اے اصحاب صفہ تہانوں بشارت ہووے۔ میری امت وچوں جہڑا بندہ وی اس حال وچ رہے گا جس حال وچ تسیں او تے اوہ اپنے حال اُتے راضی وی ہویا تے اوہ جنت وچ میرے نال ہووے گا۔''

محمد بن سیرین فرماندے نیں:

''جدوں شام دے ساۓ مدینہ منورہ دی پاک زمین ول
وَدھدے سن تے شافع محشرؐ اصحاب صفہ نوں دوجے صحابہ اُتے
تقسیم فرما دیندے سن۔ کوئی اپنے نال دو بندے لے جاندا سی کوئی
تن تے کوئی دس۔ پر حضرت سعد بن عبادہ ہر روز اسی صحابہ نوں
نال لے جاندے سن تے اوہناں نوں ان پانی کھواندے سن۔''

حضرت جابر توں ای اک ہور روایت اے:

''جنہاں صحابیاں دے باغ سن۔ اوہ اپنے ہر دس خوشیاں وچوں
اک خوشہ مسجد نبوی وچ مسکیناں واسطے لیاندے سن۔''

حضرت معاذ بن جبل اصحاب صفہ دے نگران تے منتظم سن۔ حضرت فضالہ بن عبید توں مروی اے:

''اصحاب صفہ کدی کدی بھکھ دی شدت نال اینے لاغر ہو جاندے
سن کہ نماز پڑھدیاں بے ہوش ہو کے تھلے ڈگ پیندے سن۔''

مقدی۔ دا یئے۔ اصحاب صفہ اک اجہی جماعت سی جنہاں وچ غروریتاں دی کوئی شے نہیں سی۔ ہر ویلے نبیوں ہو کے رہندے سن۔ ابن الاعرابی احمد بن محمد البصری نے اوہناں دی کل تعداد 400 لکھی اے جدکہ امام حافظ جلال الدین سیوطی نے 100 لکھی اے۔

مدینہ منورہ خلفاۓ راشدین دے دور وِچ

سرکار مدینہ ﷺ دے وصال شریف توں بعد حضرت ابوبکر صدیقؓ مسلماناں دے خلیفہ چنے گئے۔ آپ دا چناؤ 11ھ بمطابق 633ء سقیفہ بنو ساعدہ دی تھاں تے ہویا۔ آپ حضور ﷺ دیاں چیزاں تے گھریاں تنگیاں وچوں سن۔ آپؓ دے دور وچ اسلام دیاں جڑاں پیڈیاں ہوئیاں۔

اسلام دے پیغام نوں دور دور تک اپڑان لئی فوجاں نوں عراق تے شام ول گیا۔

آپؓ دی وفات دے بعد 13ھ وچ حضرت عمر فاروقؓ خلافت دی مسند اُتے بیٹھے۔ آپؓ دے دور خلافت وچ اسلام عرب دی زمین دیاں حداں وچوں نکل کے ایران، روم تے مصر تک اپڑیا۔ مدینہ منورہ وچ ہر روز فتح دی خبر سنن لئی انتظار کیتا جاندا سی۔ مدینہ منورہ اس ویلے اسلامی حکومت دا دارالحکومت سی۔

تیجے خلیفہ حضرت عثمان ذوالنورینؓ نوں شوریٰ دی مجلس نے چنیا۔ آپؓ دے دور وچ وی علاقے فتح کرن دا سلسلہ اُنج ای جاری رہیا تے پربت ول بحر روم تک ودھ کے قبرص اُتے مسلماناں قبضہ کر لیا۔ حضرت عثمانؓ نوں 36ھ بمطابق 657ء مسجد نبوی دے نیڑے اوہناں دے اپنے گھر وچ ای شہید کر دتا گیا۔

فیر حضرت علی کرم اللہ وجہہ مسلماناں دے خلیفہ مقرر ہوئے۔ آپؓ دے دور خلافت وچ جمل دی جنگ لڑی گئی۔ آپ نے دارالخلافہ مدینے شریف توں پٹ کے کوفہ وچ قائم کیتا تے آپؓ نوں کوفہ وچ ای 40ھ بمطابق 661ء شہید کر دتا گیا۔ آپؓ دی شہادت توں بعد حضرت حسنؓ خلافت دی مسند اُتے تشریف فرما ہوئے پر مسلماناں وچ خلفشار ویکھ کے ایہنوں ختم کرن لئی خلافت نوں چھڈ دتا۔

مدینہ منورہ اموی دور وِچ

حضرت حسنؓ دے خلافت چھڈن مگروں حضرت امیر معاویہؓ ربیع الاول دے مہینے وچ 41ھ نوں اقتدار اُتے بیٹھے۔ اوہناں دارالخلافہ کوفے توں ہٹا کے دمشق منتقل کر دتا اُنج دمشق دی سیاسی حیثیت تے ودھ گئی پر مدینہ منورہ دا مذہبی تقدس اوہ ای رہیا۔ حضرت امیر معاویہؓ دے دور وچ مدینے دا حاکم مروان بن الحکم بن العاص بن وائل سی۔ اوہنے مدینہ منورہ دا مشہور چشمہ ''العین الزرقا'' صاف کروایا۔ اس چشمے نوں قباء دے لہندے ول واقع الجعفریہ دے علاقے

وچ موجود اک کھوہ توں پانی دِتا جاندا سی۔ الزرقا اوہدا ناں ایس لئی پیا کیوں جے مروان دیاں اکھاں دا رنگ نیلا سی۔

63ھ بمطابق 684ء وچ مدینے والیاں نے حضرت معاویہؓ دے پُتر یزید بن معاویہ نوں خلیفہ مَنن توں انکار کر دِتا۔ واقدی نے عبداللہ بن حنظلہ دی زبانی لکھیا اے:

"یزید دی بیعت توں اساں اُس ویلے انکار کیتا جدوں سانوں ایہہ پکا یقین ہو گیا سی جے ہُن اسمان توں ساڈے اُتے پتھر ڈِگن گے۔ کیوں جے لوکیں اپنیاں ماواں' بھیناں تے دھیاں نال ویاہ کرن لگ پئے سن۔ شراب نال ہر ویلے دھت رہندے سن تے نمازنوں چھڈ گئے سن۔"

مدینے والیاں حضرت عبداللہ بن مطیع القرشی جہڑے مہاجراں وچوں سن تے حضرت عبداللہ بن حنظلہ جہڑے انصار وچوں سن نوں اپنا حاکم تسلیم کر لیا۔ مدینہ منورہ وچ اوس ویلے یزید ولوں ولید بن عقبہ حاکم سی۔ 63ھ بمطابق 684ء نوں جدوں یزید نوں ایہہ اطلاع ملی جے مدینے والیاں اوہدی بیعت توں انکار کر دِتا اے تے اوہ حملے دا وی ارادہ رکھدے نیں تے اُس نے اک وڈا بھیا لشکر مدینہ منورہ اُتے حملہ کرن لئی بھیج دِتا تے حکم دِتا کہ مدینے وچ جو کوئی ہتھ آوے اوہدا سر لاہ دیو۔ یزید دی فوج دا سپہ سالار مسلم بن عقبہ سی۔ فوج نوں بھیجن توں پہلاں یزید نے اوہنوں اکٹھیاں کیتا تے اوہنوں مخاطب کردیاں ہویاں آکھیا۔

"ویکھو نمک حلالی کرنا دلیری تے مردانگی وکھانا تن دیہاڑے مدینے والیاں نوں بیعت اُتے مجبور کرنا جے فیر وی انکار کرن تے جے کوئی وی سامنے آوے گا تالا و دینا۔"

ایس حکم توں بعد عقبہ فوج لے کے مدینہ منورہ اپڑیا اوہنے تلوار نیاموں کڈھ کے ہتھ وچ پھڑ لئی تے بزار ول ٹر پیا تے انج چیتی لڑائی شروع کر دتی جہدے نتیجے وچ چوکھے سارے صحابہ کرام شہید

ہو گئے۔ کئی جاناں بچا کے غاراں وچ چھپ گئے مسلم بن عقبہ مدینے والیاں نوں بڑیاں اذیتاں دتیاں۔ دن دیہاڑے لُٹ مار کیتی انھی پا دتی تے مدینے تے قبضہ کر لیا۔

مدینہ منورہ حضرت عبداللہ بن زبیر دے دور وچ

اموی فوج مدینہ طیبہ توں فارغ ہو کے مکے ول ودھ رہی سی جتھے حضرت عبداللہ زبیر موجود سن پر یزید مر گیا اوہدے مرن دی خبر نے فوج نوں ڈرا دِتا تے اوہ بجائے مکہ مکرمہ دے شام ول ٹر گئی۔ یزید دے مرن مگروں اوہدا پتر معاویہ ثانی بن یزید 64ھ توں خلیفہ بنیا۔ اوس ویلے اوہدی عمر صرف 21 ورھے سی خلیفہ بنن مگروں اوہ صرف چالی دیہاڑے ای زندہ رہیا۔ ایہدے پچھوں مسلماناں دی نظر وچ حضرت عبداللہ بن زبیر ای اک ایہو جہی ہستی رہ گئے سن جہڑے ایس قابل سن کہ اوہ مسلماناں دی اس وڈی سلطنت نوں سانبھ سکن۔ اوہناں مسلماناں دی ایس خواہش نوں مکھ رکھدیاں اپنے بھرا عبیداللہ بن زبیر نوں مدینے دا حاکم بنا کے گھلیا انج اک وار فیر اموی فوجاں تے حضرت عبداللہ بن زبیر دے وچکار جنگ چھڑ گئی سارے مسلمان کشمکش دا شکار سن ایس عالم وچ عبد الملک بن مروان نے اپنی حکومت دا اعلان کر دِتا۔ اوہنے مدینے ول فوج گھلی۔ حضرت عبداللہ بن زبیر دی اوہناں نال بڑی ڈاہڈی جنگ ہوئی۔ عبد الملک بن مروان نے مدینے اُتے قبضہ کر لیا حضرت عبداللہ بن زبیر نے بڑا ڈٹ کے مقابلہ کیتا تے عبد الملک دی فوج دے سپہ سالار نوں مار دِتا۔ ایہہ 65ھ دا واقعہ اے۔ عبد الملک اندر ای اندر ابلدے پانی وانگ کھول رہیا سی اوہنے مدینے اُتے قبضہ کرن لئی اپنے چاچے دے پتر عبد الملک بن حارث دی سربراہی وچ فوج گھلی حضرت عبد اللہ بن زبیر دے دور وچ مدینے دے حاکم عبدالرحمٰن بن اشعث وی سن جنہاں 61 ورھیاں دے بزرگ دین دے عالم ابن مسیب نوں حضرت عبداللہ بن زبیر دی حمایت نہ کرن پاروں ڈڑے مروائے سن۔ عبد الملک بن مروان نے حجاج بن یوسف نوں 72ھ بمطابق 692ء اک وڈی فوج دے کے مدینے اُتے قبضہ کرن واسطے گھلیا۔ حضرت عبداللہ بن زبیر نے ڈٹ کے مقابلہ کیتا پر ویلا

پورا ہو گیا سی آپ شہید ہو گئے پہلاں آپ نوں یہودیاں دے قبرستان وچ دفن کیتا گیا سی فیر آپ دی امی جان نے اوتھوں کڈھ کے مسلمانی طریقے نال صفیہ وچ دفنایا۔

مدینہ منورہ عباسیاں دے دور وچ

132ھ نوں بنو امیہ دے زوال مگروں ابو العباس عبداللہ بن محمد المعروف بہ سفاح خلافت دے تخت تے بیٹھا۔ اوہنے اپنے چاچے ابراہیم نوں مدینہ منورہ دا گورنر مقرر کیتا۔ بنو امیہ دے بچے کھچے لوکاں نوں سفاح نے لبھ لبھ کے ماریا۔ سفاح توں پچھے 136ھ بمطابق 753ء اوہدا بھرا ابو جعفر عبداللہ بن محمد علی بن عبداللہ بن عباس بن عبدالمطلب المعروف بہ منصور خلیفہ بنیا۔ اوہ اک بربری لونڈی سلامہ دا پتر سی۔ 41 ورھیاں دا سی جدوں اوہ تخت تے بیٹھا سفاح اپنے دور وچ بنو امیہ نوں مکا کے منصور لئی راہ صاف کر گیا سی پر فیر وی علوی خاندان خلافت دا دعویدار سی جیہڑا ہولی ہولی اپنا ایہہ مطالبہ اُچا کر رہیا سی۔ عباسی حکومت دے خلاف اوہناں زور پھڑنا شروع کر دتا سی۔ سب توں پہلاں محمد بن عبداللہ بن حسن بن علی بن ابی طالب المعروف بہ نفس زکیہ نے منصور نال مقابلے لئی ہتھ اُچا کیتا۔ نفس زکیہ زہد تے تقویٰ فضل تے کمال وچ بنی ہاشم وچ اک اُچا مقام رکھدے سن۔ اوہناں دے والد عبداللہ نے اوہناں نوں امام مہدی مشہور کر رکھیا سی۔ منصور شروع توں ای نفس زکیہ دی تاک وچ سی اوہ مسلسل خفیہ طریقے نال اک تھاں توں دوجی تھاں تے منتقل ہوندے رہے۔ 144ھ نوں جدوں سارا بنی ہاشم اوہناں دے ہتھ بیعت ہو گیا تے منصور دے اندر اگ لگ گئی اوہنے آپ نوں لبھن لئی بڑے ہتھ پیر مارے۔ بنی ہاشم کولوں آپ دے بارے پچھیا پر اوہدے ہتھ کجھ نہ آیا۔ اوہنے آپ دے والد عبداللہ اُتے وی بڑیاں سختیاں کیتیاں تے زیاد بن عبیداللہ نوں آپ دی گرفتاری اُتے مامور کیتا۔ زیاد مدینہ منورہ اپڑیا اتفاق نال نفس زکیہ اوتھے ای سن اوہنے امان دے کے بلا گھلیا آپ زیاد کول آ گئے فیر زیاد نے امان دا پاس کر دیاں ہویاں اوہناں نوں چھڈ دتا۔ ایہدے بدلے زیاد نوں آپ قید کر لیا گیا ہن اوہدی تھاں تے محمد بن خالد دا ناواں لگا۔

اوہنے مدینہ منورہ اپڑ کے روپیہ پیسہ پانی وانگ خرچ کیتا تاں جے اوہ نفس زکیہ تک اپڑ جائے۔ پر اوہنوں اُکا کامیابی نہ ہوئی ہن اوہنے گھراں دی تلاشی شروع کر دتی پر فیر وی اوہ بے مراد ای رہیا۔ منصور نے اوہناں نوں ہٹا کے ریاح بن عثمان بن حیان المری نوں مدینہ منورہ دا حاکم بنا دتا تے نال ای سختی نال آکھیا۔ پئی محمد بن عبداللہ نوں لبھن وچ کوئی کمی نہ چھڈنا۔ اوہنے مدینہ منورہ اپڑ کے بندیاں تے اینی سختی کیتی کہ نفس زکیہ نوں اپنی گرفتاری دا خطرہ لگ گیا۔ ریاح لبھدا رہیا پر نفس زکیہ اک تھاں توں دوجی بدلدے رہے آخر اوہنے آپ دے والد عبداللہ نوں جانوں مار دتا پر فیر وی نفس زکیہ نہ لبھ سکے ایہناں کجھ کر لین مگروں وی ناکامی دا موہنہ ویکھنا پیا تے منصور دی کوڑ وَدھ گئی اوہنے ریاح نوں حکم دتا جے نفس زکیہ نہ لبھ سکے تے حسن دی ساری اولاد پھڑ لئی جائے۔ حکم دی تعمیل وچ سارے ای پھڑ لئے گئے۔ پھڑن مگروں اوہناں تے اینی سختی ہوئی جہدے نتیجے وچ بوہتے لوکی جان توں ہار بیٹھے۔ ایہہ ویکھ کے نفس زکیہ 145ھ نوں اک وڈی ساری جماعت نال میدان وچ آ گئے اوہناں ریاح نوں پھڑ کے مدینہ منورہ اُتے قبضہ کر لیا۔ منصور نوں ایہدی اطلاع ملی تے اوہنے نفس زکیہ نوں خط لکھیا جہدا متن کجھ انج سی۔

"خدا دے بندے عبداللہ امیر المومنین ولوں محمد بن عبداللہ نوں جانکاری ہووے پئی جیہڑے لوکی خدا تے اس دے رسول نال لڑدے نیں۔ اوہ امن والی زمین اُتے فساد کردے نیں اوہناں دے مقدر وچ سولی اُتے لٹکنا ای ہوندا اے یاں اوہناں دے ہتھ پیر وڈے جاندے نیں۔ یاں اوہناں نوں ملک چوں کڈھ دینا چاہیدا اے۔ انج دیاں لوکاں لئی ہن وی رسوائی اے تے آخرت وچ وی نیں تے اوہ اپنیاں حرکتاں چھڈ کے توبہ کر لین۔ اوہناں نوں جان لیناں چاہیدا اے پئی اللہ تعالیٰ بخشن والا اے میں خدا تے اوہدے رسول ﷺ نوں حاضر ناظر جان کے تے اوہناں دا

واسطہ دے کے آکھنا واں جے توں میرے ہتھیں چڑھن توں پہلاں اپنیاں حرکتاں چھڈ کے سدھر جاویں تے میں تیرے پتراں' بھراواں' تیرے خاندان تے تیرے سنگیاں نوں معاف کر دیاں گا تیری وجہ توں سانوں جہڑا مالی تے جانی نقصان ہویا اے اوہ وی چھڈ دیاں گا نالے دس لکھ نقد درہم وی دیاں گا۔ ہور وی تیری جہڑی لوڑ ہووے گی اوہنوں پوری کراں گا۔ اپنی رہائش لئی جہڑی تھاں نوں چنگا سمجھیں گا اوتھے تینوں رہن دی اجازت دتی جاوے گی۔ تیرے خاندان دے جتنے وی لوکی قید نیں اوہناں نوں چھڈ دیاں گا تیرے تے ہتھ تے جہناں وی بیعت کیتی اے یاں کسے وی حیثیت نال تیرے مددگار رہے نیں اوہناں نوں امان دتی جاوے گی۔ اوہناں کولوں کسے قسم دی پچھ پڑتال نہیں کیتی جاوے گی۔ جے میریاں ایہہ شرطاں قبول ہون تے جس نوں چاہویں میرے کول امان نامہ لین لئی بھیج دیویں۔"

نفس ذکیہ نوں جس ویلے منصور دا ایہہ خط ملیا تے اوہنے خط دا ایہہ جواب دتا۔

"خدا دے بندے مہدی محمد بن عبداللہ ولوں عبداللہ محمد دے ناں۔ توں میرے سامنے جویں دی امان پیش کیتی اے میں چاہناواں اونج دی امان میں وی تیرے سامنے پیش کراں۔ خلافت دی کرسی اصل وچ ساڈا حق اے ساڈے پاروں ای توں ایس دا دعویٰ کیتا اے ساڈے ای شیعاں نوں نال لے کے توں ایہنوں پان لئی نکلیا ایں۔ ساڈیاں ای خوبیاں دے کارن تینوں ایہہ اعزاز لبھیا اے۔ ساڈے والد حضرت علی وصی تے امام سن فیر توں ساڈے ہوندیاں

کویں وارث بن گیا ایں۔ تینوں ایہہ وی پتہ اے پئی کوئی بندہ جہڑا نسبی اعتبار نال تیرے ورگا ہووے خلافت دا کویں دعویٰ کر سکدا اے۔ اسیں مطروداں ملعوناں تے آزاد کرن والے غلاماں دی اولاد وچوں نہیں آں سانوں رسول کریم دی قرابت اسلام وچ پہل تے دوجے کئی چنگے کماں دی وجہ توں فخر حاصل اے۔ حضرت رسول اللہ دے چاچے ابو طالب دی ماں فاطمہ بنت عمرو دی اولاد اسیں آں نہ کہ توں تے حضرت رسول اللہ دی دھی حضرت فاطمۃ الزھرا دی اولاد اسیں آں نہ کہ توں اللہ تعالیٰ نے سانوں چنگا نسب دتا اے۔ ساڈے والد حضرت محمد ﷺ نبیاں دے سردار سن تے حضرت علی پہلے مسلمان۔ حضور دیاں بیویاں چوں سب توں افضل ساڈی نانی حضرت خدیجہؓ سن اسلام وچ پیدا ہون والے سب توں افضل حضرات حسنینؓ جہڑے جنت دے جواناں دے سردار نیں اوہ ساڈے نیں تیرے نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے نسب دے اعتبار نال میرے وڈے بہترین بنائے سن تے ایہہ فرق جنت وچ وی قائم رکھیا۔ میں اس دی اولاد آں جہدا درجہ جنت وچ بڑا اُچا ہووے گا میں خدا دا واسطہ دے کے وعدہ کرناں جے توں میری ایس دعوت نوں من لیں تے میری اطاعت قبول کر لیں تے تیری جان تیرا مال تے تیرے سارے محدثات نوں میں معاف کر دیاں گا میں خلافت دا تیرے توں چوکھا حق دار آں تے تیرے نالوں چوکھا وعدہ نبھان دی صلاحیت رکھنا آں۔ جویں دی توں مینوں امان دے رہیا ایں اونج دی امان خورے توں کتنے دوجیاں نوں

دے چکیا ایں توں میںنوں اَنج دی امان دے رہیا ایں جویں ابن ہبیرہ نوں دتی سی جویں دی امان توں اپنے چاچے عبداللہ بن علی نوں دتی سی یاں جیویں ابو مسلم خراسانی نوں دتی سی۔ جنہاں نوں توں امان دے کے قتل کردتا سی یاں اوہناں نوں قید کرلیا سی۔''

منصور نوں ایہہ خط ملیا تے اوہ بڑا اوکھا ہویا اوہنے اک وار فیر خط لکھیا:

''اللہ دے ناں توں شروع جو بڑا مہربان اے تے رحیم وی تیری تحریر پڑھی۔ توں جاہل عوام نوں گمراہ کرن لئی عورتاں دی قرابت دا فخر کرنا ایں۔ حالانکہ اللہ تعالیٰ نے عورتاں دا درجہ چاچے والد تے ولیاں دے برابر نہیں رکھیا خدا نے چاچے نوں والد دا درجہ دتا اے جے خدا نے صرف قرابت دے پاروں عورتاں نوں کوئی رتبہ دتا ہوندا تے ایس رتبے دی سب توں زیادہ حق دار حضرت رسول اللہ ﷺ دی امی جی ہوندیاں تینوں ابو طالب دی ماں فاطمہ بنت عمرو دے نال رشتے داری ہون دی وجہ توں فخر اے۔ حالانکہ اوہناں دی اولاد وچوں تے کسے نوں وی اسلام دی توفیق نہیں سی ہوئی۔ جس ویلے حضرت رسول اللہ ﷺ نبوت دا دعویٰ کیتا اوس ویلے آپ دے چار چاچے جیوندے سن جدوں اسلام دی دعوت دتی گئی تے دو چاچے آپ دی ایس دعوت تے تن من دھن فدا تے نثار کرن لئی اٹھ کھلوتے جنہاں وچوں اک ساڈے جد اعلیٰ سی جنہاں دو چاچیاں انکار کیتا اوہناں وچوں اک ابو طالب سن جہڑے تیرے جد اعلیٰ سن۔ تینوں اس تے وی فخر اے توں آکھیا اے پئی تسیں لوکیں حضرت رسول اللہ ﷺ دے پتر او ایہہ گل تے

ایہہ دعویٰ قرآن پاک دے سراسر خلاف اے ہاں ایہہ کہنا ٹھیک اے پئی توں آپ ﷺ دی دھی دی اولاد ایں۔ ایہہ درست کہ رشتے داری نیڑے دی اے پر وراثت جائز نہیں۔ دھی نوں ولائت دا حق اے نہ امانت دا فیر ایہہ حق تینوں کیویں لبھ گیا۔ بنو امیہ تہاڈے نال کیہ نہیں کیتا۔ تہاڈے لوکاں نوں لبھ لبھ کے ماریا اوہناں نوں سولی اُتے لٹکایا۔ ملکوں کڈھ دتا مرداں نوں قتل تے عورتاں بچیاں نوں بے پردہ کر کے شام لے گئے تے فیر اساں اوہناں دا مقابلہ کیتا تے اوہناں کولوں تہاڈا گن گن کے بدلہ لیا تے تہانوں اوہناں دے ملک دا وارث بنایا۔ تہاڈے بزرگاں دے ناں نوں اُچا کیتا۔

جدوں مدینہ منورہ وچ قحط پیا عربی لوگ پانی دی اک اک بوند لئی ترس گئے اوس ویلے تہاڈے والد حضرت علی وی سن پر حضرت عمر نے ساڈے ای والد حضرت عباس نوں وسیلہ بنا کے اللہ تعالیٰ اگے دعا کیتی تے اللہ تعالیٰ نے سارے عرب نوں پانی نال بھر دتا تینوں ایہہ وی تے پتہ اے جدوں حضرت رسول اللہ ﷺ دا وصال ہویا سی اوس ویلے عبدالمطلب دی اولاد وچوں صرف حضرت عباس ای جیوندے سن تے اوہ چاچے دی حیثیت نال حضور ﷺ دی وراثت دے سچے وارث سن تے ہن اوہناں دی اولاد وارث اے۔ انج خاتم الانبیاءؐ دے وارث اسیں آں نہ کے توں اساں ای بنو امیہ کولوں تہاڈے خون دا بدلہ لیا سی تسیں لوکیں ذاتی معاملہ ہون دے باوجود بدلہ لین توں قاصر رہے سو۔''

ایس لکھت پڑھت دا کوئی فائدہ نہ ہویا۔ منصور نے اپنے بھتیجے عیسیٰ نوں چار ہزار سوار تے دو ہزار پیدل فوج دے کے مدینہ منورہ گھلیا۔ محمد بن قحطبہ وی عیسیٰ دی مدد واسطے اک وڈا لشکر لے کے آیا۔

محمد بن عبداللہ نفس زکیہ چونکہ مدینہ طیبہ وچ ای سن ایس واسطے فوج سدھی اوتھے ای گئی تے جدوں فوج مدینے دے نیڑے اپڑی تے نفس زکیہ نے اوہ خندق جہڑی حضرت سرور کائنات ﷺ نے احزاب دے موقعے تے کھدوائی سی اوہنوں صاف کروایا۔ عیسیٰ نے جنگ چھیڑن توں پہلاں اک وار فیر نفس زکیہ نوں پیغام گھلیا۔ جے جنگ توں باز آ جاؤ تے تہاڈی نالے تہاڈے خاندان دی بخشش ہو جائے گی پر اس پیش کش نوں نفس زکیہ نے بڑی حقارت نال ٹھکرا دتا ایہدے مگروں عیسیٰ نے مدینہ طیبہ وچ منادی کرا دتی۔

"اللہ تعالیٰ نے مسلماناں دی خون ریزی حرام کیتی اے ایس لئی
امن دا پیغام قبول کرو جہڑا بندہ ساڈی پناہ وچ آ جائے یاں گھر بیٹھ
جائے یاں مسجد نبوی چلا جاوے یاں ہتھیار سٹ دیوے یاں مدینہ
چھڈ دیوے اوہنوں کجھ نہیں آکھیا جاوے گا۔ نفس زکیہ نوں کلیاں
چھڈ دیو۔ اسیں آپ ای اک دوجے نوں سمجھ لواں گے۔"

مدینے والیاں ایس امان نامے دا بڑا اڈا جواب دتا جہدے نتیجے وچ دوجے دن ای جنگ چھڑ گئی۔ نفس زکیہ بڑی بہادری نال لڑے پر محمد بن قحطبہ ہتھوں مارے گئے تے اوہناں نوں جبل سلع دے چڑھدے تے عین الزرقا دے پربت ول دفن کیتا گیا۔ نفس زکیہ دی وفات مگروں کجھ چر ای ٹھہیا سی کہ مدینہ منورہ وچ امن ہو گیا۔ ہر پاسے زندگی دی اک نویں لہر دوڑ گئی جہڑی عباسی حکومت دے مکن تیک برقرار رہی۔ عباسی خلیفہ مہدی نے وی مسجد نبوی دے رقبے وچ وادھا کیتا تے اوہنوں سجان دی کوئی کسر نہ چھڈی۔ عباسیاں دے دور خلافت دے اخیر وچ لڑائیاں جھگڑے ودھ گئے سن۔

اس ویلے مدینہ منورہ اتے حسینی اشراف دا اقتدار سی جہڑے حضرت امام پاک دی اولاد وچوں سن۔ 557ھ نوں عیسائیاں حضور سرور کائنات دا جسدِ انور مزار پاک وچوں کڈھ کے مدینے توں دور کے ان جانے تھاں تے دفنان دی پلیت کوشش کیتی۔ مراکش دے بندیاں دے بھیس وچ دو بندے جہڑے اپنے آپ نوں اندلس دا رہائشی آکھدے سن۔ اوہناں حضور دے روضے پاک دے نیڑے اک مکان کرائے تے لیا۔ لوکاں دے ویکھن اوہ بڑے نیک تے مسکین لگدے سن ہر ویلے مسجد نبوی وچ نمازاں نفلاں پڑھدے رہندے سن۔ اوہناں اپنے گھر وچ سرنگ کڈھن دی جسارت کیتی اوہناں سمجھ لیا سی پئی اوہ اپنے ایس بھیڑے کم وچ کامیاب ہو جان گے پر اوہ بھل گئے سن کہ اللہ تعالیٰ دلاں وچ چھپے ہوئے رازاں نوں وی جانن والا اے۔ اوہ دنیا دی ہر وڈی طاقت توں وی وڈی طاقت والا اے۔ اوہناں دناں وچ سلطان نورالدین محمود زنگی نے خواب وچ حضرت رسول اللہ ﷺ دی زیارت کیتی۔ آپ ﷺ دو بندیاں ول اشارہ کر کے فرما رہے سن:

"محمود مینوں ایہناں دو بندیاں توں بچا۔"

سلطان گھبرا کے اٹھیا اوہنے تہجد پڑھی تے فیر بسترے تے لماں پے گیا اک واری فیر اکھ لگن تے اوہنے خواب ویکھیا حتیٰ کہ تن واری اکو ای خواب ویکھیا۔ سلطان نے اپنے وزیر جمال الدین موصلی نوں طلب کیتا تے اوہنوں خواب بارے پچھیا جمال الدین موصلی اک دانا بندہ سی اوہنے سلطان نوں مدینے پاک جان دا مشورہ دتا۔ سلطان آپے وی کجھ انج ای سوچ رہیا سی اوہنے قافلہ تیار کیتا جہدے وچ مجدالدین المطری دے بقول تقریباً اک ہزار اونٹھ شامل سن۔ مدینے پاک اپڑ کے سلطان سدھا مسجد نبوی وچ گیا اوتھے اوہنے دوگانہ نماز ادا کیتی تے اپنے وزیر جمال الدین نوں حکم دتا کہ اوہ چھیتی نال مدینہ منورہ دے سارے بندے حاضر کرے تاں جے سلطان اپنے ہتھیں ساریاں نوں خیرات دے سکے حکم سن کے سارے لوکی خیرات لین لئی آئے۔ سلطان نے ہر اک نوں غور نال ویکھیا پر اک وی خواب وچ ویکھے گئے بندیاں ورگا نہیں سی سلطان بڑا پریشان ہویا پتہ کران مگروں پتہ چلیا دو مراکشی حاضر نہیں ہوئے۔ سلطان نے اوہناں نوں سختی نال طلب کیتا جدوں دوویں سلطان دے سامنے پیش

ہوئے سلطان چونک گیا اوہنے دوناں نوں پچھان لیا سلطان نے تحقی کیتی تے دوناں آکھیا ''حضور اسیں حج کرن لئی آئے آں۔'' سلطان نے اوہناں نوں گرفتار کرن دا حکم دے دتا تے خود سلطان اوہناں دی رہائش گاہ دی تلاشی لین لگ پیا۔ چوکھی پچھے پڑچول مگروں اک سرنگ مل گئی جہڑی حضور ﷺ دے روضے ول جارہی سی مدینے والیاں دے دل دھڑک رہے سن اوہناں دیاں عقلاں حیران سن پئی اتوں نیک وسن والے اندروں اینے خطرناک تے بھیڑے ہون گے اوہ ایہہ سوچ وی نہیں سی سکدے۔ سلطان نوں اگ لگی ہوئی سی اوہنے دوناں نوں کوڑے لوائے مار کھاندیاں ای اوہناں دی عقل ٹھکانے آگئی تے اوہناں اپنا جرم من لیا۔ سلطان نے حکم دتا پئی اوہناں دا گاٹا لاہ دتا جاوے۔ ایس دردناک واقعے نے سلطان نوں اندروں ہلا کے رکھ دتا اوہنے حجرہ پاک دے کول پاسے خندق کڈھائی تے اوہدے وچ سیسہ پگھلوایا تاں جے آئندہ کوئی وی سرپھریا انج نہ کرسکے۔ ایس واقعے نوں جمال الدین الاسنوی سید سمہودی تے برزنجی نے وی لکھیا اے انج دے دو ہور واقعے ہوئے سن۔ خلاصہ الوفا وچ ابن نجار دی لکھت تاریخ بغداد دے حوالے نال لکھیا اے:

> ''کجھ بندیاں مصر دے بادشاہ سلطان العبیدی نوں مشورہ دتا پئی حضور سرور کائنات تے آپ دے دوناں پیاریاں صحابیاں دے پاک جُثے مدینے پاک توں کڈھ کے مصر لیائے جان تاں جے لوکیں مدینے جان دی بجائے مصر زیارتاں لئی آن انج مصر دی قدر ودھ جاوے گی۔ سلطان العبیدی نے ابوالفتح نوں خفیہ طریقے نال مدینے گھلیا مدینے والیاں نوں جدوں ایس سازش دا پتہ چلیا تے اوہناں ابوالفتح تے اوہدے سنگیاں نوں پھڑ لیا انج ایہہ سازش وی اپنے موتے آپ مرگئی۔''

دوجی واری شام دے شہر حلب دے رہن والے کجھ بندے مدینہ منورہ آئے تے اوہناں مدینے دے امیر نوں ذاتی لالچ دے کے ایہہ پاک جُثے کڈھن تے راضی کرلیا۔ حلب والیاں کول

کدالاں تے بیلچے سن اوہناں دی کل تعداد چالی دے نیڑے سی جدوں اوہ بھیڑے خیال نال حجرے پاک دے اندر وڑے تے اچن چیت اک مٹی دا وڈا سارا تودہ اوہناں اُتے آڈگا تے اوہ تھلے آکے مرگئے۔

عباسیاں دے دور حکومت وچ دو واری مسجد نبوی وچ اگ وی لگی سی پہلی واری جمادی الاول 654ھ بمطابق 1258ء نوں حجاز دے علاقے وچ آتش فشاں پھٹیا تے اوسے ورھے ای مسجد نبوی وچ اگ لگی سی۔ ہویا انج کہ مسجد دے اک خادم کولوں مشعل بالدیاں اگ لگ گئی۔ فرش دیاں قالیناں تے جائے نمازاں اگ پھڑلئی۔ خادم نے اگ بجھان دی بوہت کوشش کیتی پر اگ نہ بجھ سکی۔ اوہ ہور بھڑکن لگ پئی تے چھت تیکر اپڑ گئی۔ محراب ممبر قرآن مجید تے ہور اسلامی کتاباں سڑ کے سواہ ہوگئیاں۔

دوجی وار 886ھ بمطابق 1486 نوں وی مسجد نبوی وچ اگ لگی سی رمضان شریف دا مہینہ سی اسماناں تے بدل سن موذن اذان دین لئی مینار تے کھلوتے سن اچن چیت بجلی کڑکی تے موذن اذان دیندیاں موقعے تے ای شہید ہوگئے۔ چھت نوں اگ لگ گئی۔ مسجد نبوی دے سارے بوہے کھول دتے گئے تاں جے سارے مسلمان آکے اس اگ نوں بجھا سکن۔ کجھ لوکیں اگ بجھاندے بجھاندے اپنیاں جاناں توں وی ہتھ دھو بیٹھے۔ اوہناں اتے مسجد دی چھت ڈگ گئی سی۔

مدینہ منورہ عثمانی دور وچ

922ھ بمطابق 1519ء نوں مصر دی دھرتی نوں فتح کرکے ترکی دے عثمانی بادشاہواں وچوں سلطان سلیم خان تخت اُتے بیٹھا اوہنے تخت نشین ہوندیاں ای مدینے والیاں نال رابطہ کیتا تے ایس شہر نوں مکمل مذہبی آزادی دتی۔ اوہنے مدینہ منورہ لئی چار مذہبی تے انتظامی مجلساں قائم کیتیاں جنہاں دے ناں ایہہ سن:

۱: شرعی قانونی مجلس

۲: پولیس — مدینہ منورہ دے امن نوں بحال رکھن لئی

۳: فوج دا گورنر — مدینہ طیبہ دی حفاظت لئی

۴: شیخ — حرم نبوی شریف لئی

ایس توں اڈ عثمانی ترکاں مدینہ منورہ نوں باہرلیاں مصیبتاں توں بچان لئی اک لمی تے پیڈی کندھ بنائی۔ ایہہ کندھ پہلاں وی بنی ہوئی سی سب توں پہلاں ایہنوں اسحاق محمد نے 263ھ بمطابق 878ء نوں بنایا سی۔ فیر عضد الدولہ بن بویہ نے ایہنوں 360 ھ بمطابق 972ء نوں بنایا سی ایہدے پچھوں جمال الدین محمد بن ابی المنصور اصفہانی نے 500ھ بمطابق 1109ء نوں بنوایا۔ فیر نور الدین محمود زنگی نے 557ء بمطابق 1164ء نوں اوہدے پچھوں الصالح بن الناصر بن قلادون نے 755ھ بمطابق 1364ء وچ اوہدے مگروں سلطان اشرف قاتبائی نے 880 بمطابق 1489ء وچ فیر سلطان سلیمان خان نے 937ھ بمطابق 1546ء نوں ایس دیوار دی مرمت کروائی۔ سلطان سلیمان خان نے ایہدی مرمت اُتے بارہ ورھیاں ولپھر لایا سی۔ سلطان سلیمان خان سلطان سلیم خان دا پتر سی ایس دیوار دی کل لمبائی 3 ہزار میٹر سی ایہدے مرمت اُتے اک لکھ دینار خرچ ہوئے سن۔ سلطان نے ایہدے وچ چار بوہے رکھوائے:

۱: باب الجمعہ — بقیع ول

۲: باب القلعہ یا باب شامی — شاہراہ حمزہ ول

۳: باب الصغیر — مناخہ ول

۴: باب المصری — مناخہ ول

ایہدے مگروں ایس دیوار وچ چار بوہے ہور وی بنائے گئے ایہہ دیوار اک وڈی عمارت وانگ نظر آوندی سی دوروں لگدا سی پئی کوئی پہاڑ کھلوتا ہویا اے۔ مدینہ منورہ دے رہائشی اک لمے چر تک ایس دیوار دے اندر رہندے رہے پر جدوں کاراں تے جہازاں دا دور آیا تے ایس دیوار دی اہمیت گھٹ گئی تے سعودیاں نے ایہنوں ڈھا دتا۔

مدینہ منورہ دے کھوہ

عربی وچ کھوہ نوں بئیر آکھدے نیں۔ حضور ﷺ نال جڑے ہوئے کئی کھوہ نیں جنہاں دی اہمیت اک مسلمان عاشق ای جان سکدا اے کجھ مشہور کھوہاں دا ذکر ضروری اے۔

بئیر حا:

حضرت زید بن سہیل بن اسود بن حرام بن عمرو بن زید بن منات بن عدی عمرو بن مالک بن نجار جہڑے حضرت ابوطلحہ بن سہیل دے ناں توں مشہور سن۔ مدینہ منورہ دے انصار وچوں سب توں وڈے مالدار سن ایہہ کھوہ اوہناں دے باغ وچ سی۔ مسجد نبوی دے نیڑے پربت ول اک احاطے وچ ایہہ کھوہ سعودی دور دے شروع وچ موجود سی۔

حضور سرور عالم ﷺ ایس کھوہ دا پانی اکثر پیندے سن۔ حضرت ابوطلحہ نے ایہہ کھوہ اپنے چاچے دے پتراں حضرت حسان بن ثابت تے حضرت ابی بن کعب نوں ہدیہ کردتا سی۔

شاہ فیصل دے دور وچ ایہہ تھاں الکردی خاندان دی ملکیت سی۔ ایتھے اک نکی جہی مسجد وی سی۔ اج دا زائر ایس بارے کوئی علم نہیں رکھدا ایہہ باغ ایناں قیمتی سی کہ حضرت امیر معاویہؓ نے صرف حضرت حسان دا حصہ ای اک لکھ درہم توں خریدیا سی۔

بئیر بضاعہ:

حضرت سہل بن سعود دا بیان اے۔

”اوہ اپنیاں ہتھاں نال اس کھوہ دا پانی سرکار مدینہ نوں پلاندے ہوندے سن۔“

ایہہ کھوہ بئیر حا توں لہندے ول واقع سی ایہہ ساڈھے چار میٹر ڈونگھا سی ایہہ باغ بہت اوچ سی۔ ہن نہ اوہ باغ اے نہ اوہ کھوہ لبھدا اے اُتے عمارتاں بن گئیاں نیں جس عمارت وچ کھوہ سی

اوہدے مالک داناں شریف زید ابن شحات سی۔ شاہ فیصل دے دور تک ایہہ موجود سی زید بن شحات نے ایس کھوہ اُتے کمرہ بنوایا ہویا سی تے عاشقاں نوں اپنیاں اکھاں ٹھنڈیاں کرن لئی کدی کدی کھول دیندا سی ایہہ کھوہ ساڈھے دس میٹر ڈونگھا سی۔

بئیر اریس:

ایہہ کھوہ قبا وچ سی اک دن حضرت سرور کائنات ﷺ ایہدے اُتے بیٹھے سن حضرت ابو موسیٰ اشعری ایہدے راوی نیں۔ ابو موسیٰؓ اس باغ دے بوہے تے بیٹھے سن جہدے وچ ایہہ کھوہ سی۔ حضور نے وضو کیتا تے اپنے پیر مبارک کھوہ وچ لٹکا کے بیٹھ گئے ایسے وچ اُتوں حضرت ابو بکر صدیقؓ آ گئے تے بوہے نوں کھڑکا کے اندر جان دی اجازت منگی سرکار نے آکھیا آ جاؤ۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ سلام کیتا تے اوہ وی کھوہ وچ اپنے پیر لٹکا کے بیٹھ گئے۔ حضور ﷺ نے آپؓ نوں جنت دی بشارت دتی فیر کجھ دیر مگروں حضرت عمر فاروقؓ تے حضرت عثمان غنیؓ وی آ گئے اوہ وی اپنے پیر کھوہ وچ لٹکا کے بیٹھ گئے۔ سرکار نے اوہناں نوں ہوی جنت دی بشارت دتی۔

حضرت عبداللہ بن عمر راوی نیں پئی محبوب خدا شافع روز جزا دیاں ہتھاں دی انگلی وچ اک چھاپ سی۔ جہڑی آپ ﷺ نے حضرت ابو بکر صدیقؓ نوں دتی سی فیر اوہ حضرت عمر فاروقؓ کول آئی فیر تیجے خلیفہ حضرت عثمان ذوالنورینؓ دے کول آئی جنہوں آپ نے پورے چھ سال پائی رکھیا سی۔

30ھ بمطابق 650ء نوں اک دن حضرت عثمان غنی ایس کھوہ اُتے بیٹھے سن تے اچن چیت اوہ انگلی وچوں نکل کے کھوہ وچ ڈگ پئی تن دیہاڑے لبھدے رہے حتیٰ کہ سارا پانی کڈھ دتا گیا پر فیر وی اوہ چھاپ نہ ملی۔ اریس یہودی ناں اے جہڑا اوتھی بیجی کرن والے نوں آکھیا جاندا اے ابن نجار نے لکھیا اے پئی ایہہ کھوہ 21 فٹ ڈونگھا تے 8 فٹ چوڑا سی۔ حضور محسن کائنات ﷺ کھوہ دی جس منڈیر اُتے بیٹھے سن اوہ 4 فٹ اُچی سی۔ 712ھ بمطابق 1317ء نوں ایس کھوہ وچ لہن واسطے پوڑیاں بنائیاں گئیاں۔ عثمانی ترکاں وی ایہدی مرمت کروائی۔

ابواب تاریخ مدینہ دے مصنف علی حافظ موجب ایہہ کھوہ ساڈھے 8 میٹر ڈونگھا سی ہن ایہدا کوئی نشان نہیں بچیا پر جس تھاں تے مسجد قبا دا چوک اے ایہہ کھوہ وی اوتھے ہوندا سی۔

بئیر رومہ:

اسلام دا نور چمکن توں پہلاں تبع دے بادشاہ الارقم نے وادی عقیق وچ ایہہ کھوہ کڈھوایا سی اوس ویلے ایس نوں بئیر الملک آکھدے سن فیر ایہہ اک یہودی کول آ گیا تے بئیر رومہ دے ناں توں پچھانیاں جان لگ پیا۔ مدینہ وچ سلطان الانبیاء ﷺ دے ویلے اک ایہو جہیا کھوہ سی جہدا پانی مٹھا سی تے یہودی مالک مسلماناں توں پانی بدلے پیسے لیندا سی۔ محبوب عالم نے خواہش ظاہر کیتی کہ ایس کھوہ نوں یہودی کولوں مل لے کے تے ایہنوں مسلماناں لئی وقف کر دتا جاوے۔ اک روائت موجب حضرت عثمان غنی نے 20 ہزار درہم تے دوجی روائت موجب 35 ہزار درہم دے کے کھوہ خرید لیا تے مسلماناں لئی وقف کر دتا اج اس داناں عثمان بئیر ہو گیا۔

علی حافظ نے اپنی کتاب تاریخ ابواب مدینہ وچ ایہدی پیائش 27 فٹ ڈونگھا تے 12 فٹ چوڑا لکھی اے نال ایہہ وی لکھیا اے پئی ایس کھوہ وچ پانی نہ ہون دے برابر اے تے اک باغ وچ موجود اے تے ایہہ باغ مسجد نبوی دے اوقاف وچ شامل اے ابن النجار دا آکھنا اے:

> ''میں ایس کھوہ دی پیائش کیتی اے تے ایہہ 18 ذراع (27 فٹ) ڈونگھا' 8 ذراع (12 فٹ) چوڑا سی تے ایہدا پانی 2 ذراع (3 فٹ) اُچا سی جہڑا بڑا مٹھا تے صاف ستھرا پانی سی۔''

امام مراغی نے امام مطری دے حوالے نال لکھیا اے۔

> ''ایہہ کھوہ کافی چر توں خراب سی۔ 750 ہجری بمطابق 1349ء وچ مکہ مکرمہ دے قاضی شہاب الدین احمد بن محمد نے ایہدی مرمت کروائی سی۔''

بئیر السقیاؑ:

ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہؓ توں روائت اے:

''محبوب دو عالم اکثر ایس کھوہ دا پانی پیندے سن۔''

ایہہ کھوہ النقاؑ دے اخیر لے سرے تے ذوالحلیفہ وچ بئیر حضرت علیؓ دے چڑھدے ول واقع سی تے فیر ایہہ بند ہو گیا تے صدیاں تیکر بند رہیا۔ 878ھ بمطابق 1476ء نوں فارس دے کجھ لوکاں ایہنوں صاف کروا کے چالو کر دتا تے ایہنوں فارسیاں دا کھوہ آکھیا جان لگ پیا۔

علی حافظ موجب ہن ایہہ کھوہ العنبریہ دے میدان توں 100 میٹر دے پندھ تے ریلوے سٹیشن دے دکھن چڑھدے ول واقع اے۔ جدوں شارع العنبریہ بنائی گئی تے ایہہ کھوہ بند ہو گیا سی ہن فیر ایہنوں کھولیا جا رہیا اے۔

بئیر البصہ:

ایہہ کھوہ جنت البقیع توں قباؑ ول جاندیاں ہوئیاں راہ وچ اک باغ وچ واقع سی اتھے اک ہور دی کھوہ سی جو کھیانوں ایہہ نہیں پتہ پئی البصہ کہڑا اے پر مدینہ منورہ دے بڈھے دسدے نیں پئی دکھن والا وڈا کھوہ ای اصل وچ بئیر البصہ اے۔ حضرت ابو سعید الخدری توں روائت اے:

''اک واری حضور محسن عالم ﷺ نے فرمایا! اے ابو سعید کیا توں میرے لئی نہان واسطے پانی لیا سکدا ایں۔'' حضرت ابو سعید آکھدے نیں میں گیا تے پانی دی بالٹی بھر لیایا تے حضور دی خدمت وچ پیش کر دتا آپ ﷺ نے اوس پانی نال اپنا سر دھویا۔

منے پرمنے تاریخ لکھن والے العباسی آکھدے نیں:

''مدینہ طیبہ وچ البصہ ناں دا اک باغ سی ایہہ باغ قباؑ تے قربان والی شاہراہ تے واقع سی جتھے جان واسطے جنت البقیع دے دکھن

توں سجے ہتھ مڑ کے شارع عوالی توں لنگھ کے جاندے سن۔ ایس باغ وچ اتاں دی چاردیواری تے اک تالاب وی سی تے ایس کھوہ دی گہرائی 5 میٹر سی۔''

اخبار مدینہ دے لکھاری نے ایہدی پیائش کجھ انج کیتی اے۔

''11 ذراع ڈونگھا تے 9 ذراع چوڑا''

جناب علی حافظ دا آکھنا اے:

''ہن ایہہ کھوہ اُکا آباد نہیں تے ایہدے اُتے جھیا ہویا گھا ایس گل دی پکی دلیل اے۔''

بئیر الغرس:

ایہہ کھوہ مسجد قباؑ دے چڑھدے ادھے میل دی دوری تے کھجوراں دے اولھے سی تے ایہہ حضرت سعد بن خثیمہ دی ملکیت سی۔ حضور اکرم ﷺ نے اک وار فرمایا:

''بئیر غرس جنت دے چشمیاں وچوں اک چشمہ اے۔''

ابن نجار لکھدے نیں۔

ایہہ کھوہ 7 ذراع (11 فٹ) ڈونگھا 10 ذراع (15 فٹ) چوڑا تے تے ایہدا پانی 2 ذراع (3 فٹ) دی دوری تے اے۔

علی حافظ ابواب تاریخ مدینہ وچ لکھیا اے:

''میں آپ ایس کھوہ تے گیا واں تے ایہدی پیائش کیتی اے ایہدی گہرائی 11 میٹر تے چوڑائی 3 میٹر اے تے ایہدا پانی بڑا ای مٹھا تے ایس کھوہ دے پانی نال 37000 مربع میٹر دے اک باغ نوں پانی دتا جاندا اے۔''

علامہ یاقوت الحمدی آکھدے نیں:

''غرس وچ غین منتوح تے ''ر'' ساکن جہدا مطلب بوٹیاں تے

رُکھاں نوں پانی لانا اے۔''

ابن ماجہ وچ حضرت علیؓ شیر خدا توں اک روائت اے جی محبوب خدا ﷺ نے فرمایا:

''میرے وصال اُتے مینوں بیر غرس دے پانی نال بھریاں

ہوئیاں ست مشکاں نال غسل دتا جاوے۔''

اک ہور روائت اے:

''حضور اکثر ایس کھوہ دا پانی نوش فرماندے سن۔''

ہن ایہہ کھوہ قربان وچ اک باغ وچ موجود اے تے ایہدے اُتے جان واسطے پتھر دیاں پوڑیاں بنیاں ہوئیاں نیں تے ایہدا پانی بالکل خشک ہو چکیا اے۔

بیر العھن:

سید سمہودی دا بیان اے پئی اک وار سرکار مدینہ ﷺ نے ایس کھوہ دے پانی نال وضو کیتا سی۔ ابواب تاریخ مدینہ دے فاضل مصنف لکھدے نیں۔

''میں ایس کھوہ نوں ناپیا اے ایس دا قطر 3.6 میٹر اے تے گہرائی

16.5 میٹر ہن ایس کھوہ دا پانی پیتا نہیں جاندا۔''

مدینہ منوراں دیاں مسجداں

اللہ تعالیٰ نے اپنے معشوق تے محبوب ﷺ نوں جتھے ہور کمالات دا مظہر بنا کے گھلیا اوتھے ایہہ کمال وی عطا کر دتا کہ آپ دے قدم مبارک دے صدقے ساری زمین نوں ای پاک کر دتا تے اوہنوں نماز پڑھن دی تھاں بنا دتا۔ مسلماناں نوں اکٹھیاں کرن لئی مسیتاں بنان دا حکم دتا گیا۔ مسیت اللہ دا گھر ہوندی اے۔ اسلام دی تاریخ وچ سب توں پہلی مسیت بنان دا شرف وی مدینے والیاں دے حصے وچ آیا۔ سرکار ﷺ دے حکم اُتے حضرت مصعبؓ بن عمیر دی سربراہی وچ مدینے

پاک وچ بے شمار مسجداں تعمیر کیتیاں گئیاں۔

اک روائت اے:

''حضور اکرم ﷺ دے مدینہ طیبہ آن توں پہلاں ای ایتھے ہر محلے

ہر قبیلے حتیٰ کہ مدینے دے نیڑے تریڑے بے شمار مسجداں موجود سن

پر جہڑی مشہوری مسجد نبوی تے مسجد قباؑ نوں نصیب ہوئی اوہ کسے

ہور مسجد نوں نہ مل سکی۔''

حضرت جابرؓ توں روائت اے:

''اساں حضور اقدس دے مدینے آن توں پہلاں تعمیر یاں مسجداں بنالئیاں سن تے اوہناں وچ نمازاں وی پڑھدے ساں۔''

مسجد نبوی دے کول پاسے بوہتے سارے قبیلے رہندے سن جنہاں وچ بنو رائج' بنو اسلم' بنو سنان' بنو ساعدہ تے بنو عبیدہ وغیرہ دیاں 9 ہور وی مسجداں سن۔ جدوں مسجد نبوی وچ عاشق رسول حضرت بلالؓ اذان دیندے سن تے اوس نوں سن کے ایہناں مسجداں وچ اذان ہوندی سی۔ مدینہ منورہ دیاں ایہناں مسجداں وچوں کجھ دا ذکر کرنا بوہت ضروری اے۔

مسجد قباؑ:

مشہور محدث امام بخاری تے نسائی دیاں کتاباں وچ سرور دو جہاں ﷺ دی حدیث شریف اے:

''حضور انور ﷺ ہر ہفتے دے دن پیدل ٹر کے یاں کدی سوار ہو

کے مسجد قباؑ تشریف لیاؤندے سن۔''

امام ترمذی نے حضرت اسید بن حضیر انصاری دے حوالے نال حدیث بیان کیتی اے۔

''مسجد قباء وچ اک نماز ادا کرن دا ثواب اک عمرہ ادا کرن دے

ثواب دے برابر اے۔''

مسجد قباؑ دی عظمت تے برکت بارے ہور وی بے شمار حدیثاں موجود نیں ایہہ مسجد قباؑ وچ بنو عمرو دے سردار حضرت کلثوم دی کھجوراں سکان دی تھاں اُتے بنائی گئی سی تے ایس مسجد دی تعمیر وچ حضورﷺ نے آپ دی ودھ چڑھ کے حصہ لیا سی۔

مسجد قباؑ وچ وادھا

مسجد قباؑ دے رقبے وچ سب توں پہلاں حضرت عثمان غنیؓ نے وادھا کیتا فیر بنو امیہ دے دور وچ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے 93-91 بمطابق 713-711ء دے وچکار ایس نوں ودھایا۔ آپ اوس ویلے مدینے دے گورنر سن۔ آپ نے پتھراں دی چنائی کرائی مینار تے چھجے بنوائے مسجد اندر تھم بنوائے تے اوہناں اُتے رنگ برنگے بوٹے بنوائے چھت دی بدلی پکی چھت لا کے اُتے لوہے دی چھت پائی گئی۔ فیر 435ھ بمطابق 1045ء نوں ابو العلی حسینی نے تعمیر دا کم کروایا۔

ایہدے مگروں موصل دے بادشاہ بنی زنگی دے وزیر جمال الدین الاصفہانی محمد بن علی بن ابی المنصور نے 555ھ بمطابق 1162ء نوں فیر 671 بمطابق 1275ء نوں دلچسپی نال ایہدی تعمیر وچ حصہ لیا۔ ایہدے مگروں 733ھ بمطابق 1335ء وچ سلطان الناصر بن قلاوون جہڑا مصر دا سلطان سی اوہنے مسجد قباؑ دی تعمیر دا کم ذوق تے شوق نال کروایا۔

فیر اک ہور مصری سلطان اشرف برسیائی نے 840ھ بمطابق 1439ء نوں مسجد دی چھت نوں نویں سرے توں بدلوایا۔ سلطان اشرف برسیائی دی کیتی گئی تعمیر دا رقبہ امام سمہودی نے کجھ انج لکھیا اے:

> "چڑھدے توں لہندے ول دی پربت والی کندھ ساڈھے اُنہتر ذراع (104 فٹ) لہندے توں پربت تک چوڑائی 79 ذراع (118 فٹ) چھت دی اچائی 19 ذراع (ساڈھے 28 فٹ) تے صحن چڑھدے توں لہندے تک 51 ذراع تے دکھن توں پربت ساڈھے 26 ذراع سی۔"

سلطان اشرف برسیائی نے 888ھ بمطابق 1486ء نوں مسجد قباؑ وچ سنگ مرمر دا منبر بنوا کے گھلیا۔ فیر 1406ھ بمطابق 1486ء وچ شاہ فہد نے مسجد قباؑ دے رقبے نوں ودھان لئی حکم نامہ جاری کیتا ہن ایس مسجد دا کل رقبہ 6100 مربع میٹر اے تے ایہدے اندر 30 تھم نیں۔ مسجد دا پہلاں اک مینار سی جہڑا حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بنوایا سی۔ فیر چار مینار تے چھ گنبد ہور بنائے گئے تے ایہدے اُتے 90 ملین ریال دا خرچہ ہویا۔

مسجد دا محراب:

پہلی واری جدوں مسجد بنی سی اوس ویلے جہڑا محراب بنایا گیا سی اوہدا مونہہ بیت المقدس ول سی۔ ہجرت دے 17 مہینیاں مگروں جدوں قبلہ بیت اللہ شریف نوں متھیا گیا تے مسجد دا محراب وی بدل دتا گیا۔

مسجد دے تھم:

امام ابن النجار نے مسجد قباؑ دے 39 تھماں دا ذکر کیتا اے اک توں دوجے تھم وچکار ست ذراع (ساڈھے 10 فٹ) دا فاصلہ اے پر اج کل ایہدے 37 تھم نیں۔

مسجد دے مینار:

سب توں پہلاں مسجد دا مینار حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بنوایا سی ایہہ مینار 50 ذراع (75 فٹ) اُچا سی تے ایہدیاں چار گٹھاں سن ہن ایہہ مینار گول نیں تے مسجد دیاں چھواں گٹھاں تے بنائے گئے نیں۔

اک واری 877ھ بمطابق 1475ء نوں مسجد دا مینار ٹٹ گیا سی تے چار ورھیاں مگروں سلطان قائتبائی نے ایہنوں مرمت کروایا سی۔

مسجد الجمعہ

حضور دو عالم ﷺ جدوں ہجرت کر کے مکے توں مدینے آئے تے قبا وچ 14 دیہاڑے قیام فرمایا۔ آپ ﷺ نے جمعہ شریف دے دیہاڑ جدوں چشت دا ویلا سی قبا توں سفر دا ارادہ کیتا۔ آپ ﷺ رانونا دی وادی وچ بنو سالم بن عوف دیاں گھراں دی نیڑے سن تے جمعے دا ویلا ہو گیا اک سو صحابہ دی جماعت آپ ﷺ دے نال سی آپ ﷺ نے اوس تھاں تے جمعہ دی نماز پڑھی۔ صحابہ نے تبرکاً اتھے اک مسجد بنائی جنہوں مسجد الجمعہ آکھدے نیں۔ ہجرت مگروں مدینہ منورہ وچ ایہہ پہلا جمعہ سی امام سمہودی جنہاں دی وفات 911ھ بمطابق 1505ء وچ ہوئی سی ایہدا رقبہ کجھ انج لکھدے نیں۔

"دکھن پربت 20 ذراع (30فٹ) لہندے توں چڑھدے ول محراب والی کندھ 16 ذراع (24فٹ) اے تے مسجد دی ادھی عمارت پتھراں نال بنائی گئی اے۔"

مسجد دی عمارت نوں اک واری 900ھ نوں سلطان بایزید عثمانی نے وی بنوایا سی فیر اک سعودی تاجر سید حسن الشربتلی نے مسجد دے دکھن ول واقع اک باغ مل لے کے مسجد لئی وقف کر دتا سی تے مسجد نوں سنگ مرمر نال بنوایا سی تے انج مسجد 8 میٹر لمی تے 4 میٹر چوڑی ہو گئی۔

1393ھ بمطابق 1973ء نوں مسجد دی عمارت نری ڈگن والی ہو گئی سی تے اوتھے اپڑن واسطے بالکل کچا تے ناہموار جیہا راہ سی۔ عام سڑک توں ہٹ کے ایہہ مسجد ویڑی پٹھاں کر کے واقع سی پر 1982ء وچ شاہ فہد نے ایہنوں نویں سرے توں بنوایا۔ ہن ایہہ مسجد بڑی سوہنی تے صاف ستھری اے جہدیاں کندھاں اُتے بیل بوٹے بنے ہوئے نیں چھت گنبد نما بجلی دے سوہنے سوہنے قمقمے ایس مسجد دی خوبصورتی وچ ہور وادھا کردے نیں۔

مسجد الفتح

ایہہ مسجد جبل سلع دے پربت لہندے ول واقع اے اتھے کھلوتیاں بطحان دی وادی جنہوں ہن

ابی خیدہ دی وادی آکھدے نیں بالکل سامنے دسدی اے۔ حضرت امام احمدؒ بن حنبل نے حضرت جابرؓ توں روائت کیتی اے:

"5ھ نوں جدوں عرب دیاں ساریاں قبیلیاں اکٹھیاں ہو کے مدینے اُتے حملہ کرن لئی جسارت کیتی تے محبوب خدا ﷺ نے ایس موقع تے پیر منگل تے بدھ پورے تن دیہاڑ اوہناں دی ہار واسطے دعاواں کیتیاں۔ اللہ تعالیٰ نے آپ دی دعا نوں سن لیا اوس دیہاڑ مگروں جدوں آپ ﷺ نوں کوئی وی اوکڑ پیش آوندی تے آپ اتھے آ کے دعا کردے سن تے دعا قبول ہو جاندی سی۔"

ایس مسجد نوں مسجد الاحزاب تے مسجد الاعلیٰ وی آکھیا جاندا اے۔ پہلاں ایہہ مسجد کچیاں اٹاں پتھراں کھجور دیاں شاخاں تے پتیاں نال بنائی گئی سی فیر حضرت عمر بن عبدالعزیز نے 93ھ بمطابق 713ء وچ جدوں آپ مدینے دے امیر سن ایس مسجد نوں نویں سرے توں بنوایا آپ نے مسجد وچ تن تھم دی بنوائے تاریخ لکھن والے لکھدے نیں وچکارلے تھم دی تھاں اُتے ای بیٹھ کے حضور سرور عالم ﷺ نے عرب قبیلیاں دے ہارن دی دعا کیتی سی۔ شروع وچ ایہہ مسجد صرف تھماں اُتے بنائی گئی سی ایہدے اُتے چھت تے سی پر تھماں اُتے دیواراں نہیں سن۔ مسجد دا رقبہ دکھن پربت 20 ذراع لہندے توں چڑھدے تک 17 ذراع سی۔

ایہدے مگروں سلطان الحسین بن ابی الہیجا نے 575ھ بمطابق 1182ء وچ ایہنوں اک وار فیر بنوایا۔ امام سمہودی دے ویلے ایہہ مسجد صرف تھماں اُتے چھت والی مسجد ای سی۔

سعودی حکومت ایس مسجد نوں شہید کر کے ایہدی تعمیر دا کم کروایا ایہدے تیکر اپڑن واسطے اک پیڑی جیہی پوہڑی بنوائی۔ مسجد الفتح دے دکھن ول فتح دے سلسلے دیاں چار ہور وی مسجداں نیں۔ غزوہ خندق دے ویلے ایہہ چارے موجود سن۔ حضور اقدس ﷺ نے خندق دے موقعے تے ایہناں چوانہہ وچ نمازاں پڑھیاں سن۔ فتح دے سلسلے دیاں اوہ چار مسجداں ایہہ نیں۔

مسجد حضرت سلمان فارسی

ایہہ مسجد مسجد الفتح دے بالکل دکھن ول واقع اے ایہہ العداء دے پتر حکیم بن العداء دا گھری بعد وچ اتھے مسجد بنائی گئی۔

577ھ بمطابق 1183ء نوں ایس مسجد دی سلطان الحسین بن بی الہیجا نے اک وار فیر مرمت کروائی تے ہن شاہ فہد نے ایہنوں بڑا ای سوہنا کر کے بنوایا اے۔

مسجد حضرت علیؓ

ایہہ مسجد مسجد حضرت سلمان فارسی دے بالکل دکھن ول اے۔ مسجد تے بوہے اُتے لکھیا ہویا اے۔

''مسجد سیدنا علی اسس عام 881ھ''

ایہہ مسجد وڈیاں وڈیاں پتھراں نال بنائی گئی سی ایہدے وچ چھ وڈے تھم سن۔ محراب سامنے گنبد وی سی مسجد دے چڑھدے ول باہرلے پاسے اک مینار وی ہے سی۔ 876ھ بمطابق 1474ء زین الدین ضیغم ابن حشرم المنصور نے جہڑے کہ اوس ویلے دے مدینے دے امیر سن ایس نوں نویں سرے توں بنوایا تے ہن شاہ فہد نے ایہنوں اک سوہنے انداز وچ بنوایا اے۔

مسجد سیدنا حضرت ابوبکر صدیقؓ

ایہہ مسجد مسجد حضرت علیؓ دے تھوڑا اجیہا چڑھدے ول اے پہلاں ایہہ محمد بن عبداللہ بن کثیر صلت دا گھر ہوندا سی بعد وچ اتھے مسجد بنا دتی گئی۔ 902ھ بمطابق 1499ء نوں مدینے والیاں نے اپنی مدد آپ دے تحت اک وار فیر ایہنوں تعمیر کیتا۔

1978ء وچ ایس مسجد دی چھت صرف گنبد والی ای سی تے مسجد دا صحن بڑا سوڑا سی جہدے چوانہہ پاسے لوہے دیاں جالیاں لگیاں ہوئیاں سن۔ ہن ایس نوں فیر بنایا گیا اے تے ایہدے رقبے نوں وی ودھایا گیا اے۔

مسجد سیدنا حضرت عمرؓ

ایہہ مسجد مسجد حضرت ابوبکر صدیقؓ دے دکھن چڑھدے ول واقع اے۔ پہلاں ایہہ عبداللہ بن درہ المزنی دا گھر ہوندا سی فیر اتھے مسجد بنا دتی گئی۔ ایہناں مسجداں نوں محبت تے شوق نال عثمانی ترکاں نے وی بنوایا سی۔ اکثر تھاواں نوں ویکھ کے عثمانی دور دی جھلک وسدی اے۔

مسجد المصلیٰ

محبوب کائنات ﷺ عید دی نماز المناخہ تے اوہدے نیڑے دی کھلی تھاں تے ادا کردے سن واقدی لکھدے نیں:

''حضور انور ﷺ نے 2ھ بمطابق 624ء سب توں پہلاں اتھے عید پڑھی سی تے میں آپ دی کھونڈی مبارک اپنیاں ہتھاں وچ پھڑی ہوئی سی۔''

مسجد المصلیٰ جنہوں مسجد الغمامہ وی آکھیا جاندا اے العریضہ دے رہائشی علاقے توں چڑھدے ول واقع اے۔ ایہہ پہلاں کثیر بن الصلت بن معاویہ الکندی دی حویلی دی تھاں سی۔ کثیر بن الصلت جے تے حضور ﷺ دے دور وچ سن پر ایہناں دا شمار تابعین وچ ہوندا اے۔ پہلاں ایہناں دا ناں قلیل سی پر حضرت عمر فاروق ہوراں ایہناں دا ناں قلیل توں کثیر رکھ دتا۔ کثیر بن الصلت نے ایہہ تھاں ولید بن عقبہ توں مل لئی سی بعد وچ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اتھے مسجد بنوا دتی۔

747ھ بمطابق 1350ء نوں سلطان ناصر حسن بن محمد قلاوون دے دور حکومت وچ ایہنوں حرم النبوی ﷺ دے شیخ عزالدین نے اک وار فیر بنوایا۔ ایہدے مگروں 861ھ بمطابق 1406ء نوں مدینہ منورہ دے امیر برابک نے مصر دے سلطان اشرف دانیال دے دور حکومت وچ ایہنوں تعمیر کروایا۔ تیرھویں صدی ہجری وچ عثمانی سلطان عبدالمجید عثمانی نے اک واری فیر ایہنوں بنوایا۔ چودھویں صدی ہجری وچ سلطان عبدالحمید عثمانی نے ایہنوں ہور سوہنا تے ہور پیڈا

کیتا۔ 1934ء وچ ایہہ مسجد پتھراں نال بنی ہوئی اک مسجد سی تے ایہدی چھت 12 میٹر اُچی سی۔ پربت لہندے ول اک مینار سی تے مسجد دا رقبہ لمبائی 26 میٹر تے ایہدی اچائی 12 میٹر سی۔

حضور اکرم ﷺ اجتھے منبر توں اڈ ای خطبہ ارشاد فرمایا کردے سن فیر اجتھے اک منبر بنا کے رکھ دتا گیا اوہ منبر لکڑی دا بنیا ہویا سی بعد وچ مروان بن الحکم دے دور وچ کثیر بن الصلت نے اجتھے اتاں دا اک منبر بنوا کے رکھیا ہن اجتھے لکڑی دا اک سوہنا منبر موجود اے جہدیاں دس پوڑیاں نیں تے ایہہ منبر سلطان سلمان خان عثمانی نے بنوا کے رکھیا سی۔

مسجد نبوی ﷺ

مسجد نبوی ﷺ دے بارے پہلاں وی عرض کیتا اے پئی ایہہ نافع بن عمرو بن ثعلبہ دیاں یتیم پتراں سہل تے سہیل دی تھاں اُتے بنائی گئی سی۔ حضور اقدس ﷺ دے دور وچ ایہہ دووار بنائی گئی سی اج دن دہن والی مسجد نبوی ویکھن والیاں نوں حضور دی تعمیر کردہ مسجد دی حد بندی سمجھ نہیں آوندی۔ پر کوشش کراں گا پئی سلسلے وار ایہدی تعمیر بارے لکھدیاں تاں جے اج دا زائر اسانی نال پرانی بنی ہوئی مسجد دا نقشہ ذہن وچ بٹھا لوے۔ سرکار مدینہ ﷺ دے دور وچ جہڑی تعمیر ہوئی سی اوہدا اگے بھرواں ذکر ہو چکیا اے۔

مسجد نبوی ﷺ حضرت عمر فاروقؓ دے دور وچ:

سرور کائنات ﷺ دے دور وچ مسجد دیاں کندھاں کچیاں اٹاں نال بنائیاں گئیاں سن چھت کھجور دیاں ٹہنیاں دی سی تے تھم کھجور دیاں تنیاں دے بنے ہوئے سن۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ دے دور وچ مسجد دے رقبے نوں ودھان دی ضرورت ای نہیں پئی پر جدوں حضرت عمر فاروقؓ خلیفہ بنے تے نمازیاں دی تعداد چوکھی ہون پاروں مسجد دے رقبے نوں ودھان دی ضرورت محسوس کیتی۔ آپ نے ایہنوں دکھن پربت ودھان دا فیصلہ کیتا۔ چڑھدے ول تے امت دیاں ماواں دے حجرے سن ایس لئی چڑھدے ول مسجد نہیں بنائی جا سکدی سی۔ حضرت عمر فاروقؓ نے حضرت رسول

اللہ ﷺ دی رکھی ہوئی نیہہ اُتے مسجد دوحائی دیواراں ہن وی کچی اٹ دیاں سن چھت ہن وی کھجور دی ٹہنی دی سی پر کھجوراں دیاں تھاں دی بجائے لکڑی دے تھم بنا دتے گئے آپ نے دکھن ول اک تھم تے لہندے ول دو تھم بنوائے۔ نال ای پربت ول 15 میٹر لہندے ول 10 میٹر تے دکھن ول 5 میٹر وادھا کیتا۔ آپ دے دور وچ مسجد نبوی دا کل رقبہ 3575 مربع میٹر ہو گیا سی۔ آپ نے چھت نوں 11 ذراع اُچا وی کیتا تے مسجد دے چھ بوہے رکھے چڑھدے ول باب عثمان تے باب نسا لہندے ول باب عاتکہ تے باب السلام تعمیر کیتے۔ نالے دو بوہے پربت ول وی بنوائے لہندے ول مسجد وچ وادھے لئی جدوں تھاں دی ضرورت سی تے اگے سیدنا حضرت عباسؓ دا گھر سی امیر المومنین عمر فاروقؓ نے آپ نال ملاقات کیتی تے آپ دے سامنے تن تجویزاں رکھ دتیاں۔

۱: تسی اپنا گھر میرے اگے ویچ دیو تہانوں بیت المال وچوں منہ منگی رقم دتی جاوے گی۔

۲: تسی اپنا گھر دے کے ایہدے بدلے وچ مدینہ منورہ وچ جتھے چاہو تھاں لے لو۔

۳: تسی اپنا گھر مسلماناں لئی وقف کر دیو۔

حضرت عباسؓ نے اپنا گھر مسلماناں لئی وقف کر دتا۔ حضرت عمر فاروق نے اوہنوں قبول کر کے مسجد وچ رلا لیا۔ حضرت عباس دے گھر دے نال ای حضرت جعفر طیار دا گھر سی۔ آپ نے اپنا گھر اک لکھ درہم اگے فاروق اعظمؓ اگے ویچ دتا تے اوہ مسجد نبوی وچ شامل کر لیا گیا۔

جدوں مسجد تیار ہو گئی تے حضرت عمر خطاب نے حضرت سیدنا ابن مسعود ثقفی دے مشورے نال وادی عقیق توں نکیاں نکیاں کنکریاں منگوا کے مسجد وچ رکھوائیاں جہدے نال مسجد دے حسن وچ اضافہ ہویا۔

مسجد نبوی ﷺ حضرت سیدنا عثمان غنیؓ دے دور وچ:

24ھ بمطابق 645ء نوں جدوں سیدنا عثمانؓ امیر المومنین سن۔ مدینے دے مسلماناں دربار خلافت وچ شکایت کیتی پئی مسجد نبوی دے تھم بڑے پرانے ہو گئے نیں تے نالے تھاں دی تنگی پاروں جمعہ دی نماز پڑھن لگیاں لوکاں نوں بڑی تکلیف ہوندی اے۔ اوہناں نوں بیٹھن لئی تھاں

نہیں ملدی تے اوہ کھلے میدان وچ نماز پڑھدے نیں ایس لئی مسجد دے رقبے نوں ودھان دی ضرورت اے۔ حضرت عثمان غنیؓ نے فرمایا۔

میں مسجد نوں شہید کر کے اک نویں مسجد بنان دا ارادہ رکھنا واں۔

لوکاں نے مسجد نوں شہید کرن بارے سنیا تے اوہ ڈھیر پریشان ہوئے۔ اوہ حضور دی بنائی ہوئی مسجد نوں ای ویکھنا چاہندے سن پر حضرت عثمان غنی نے اوہناں نوں منا ای لیا تے آپ نے ڈھل نہ لائی۔ تعمیر دا کم اوس چھیتی ای شروع کروا دتا۔

آپ دیواراں نوں مٹی تے گارے دی تھاں تے چونے نال پکیاں کرنا چاہندے سن ایس لئی آپ نے بطن نخلہ وچ چونا بنان دا حکم دتا تے نالے آپ نے پربت دکھن تے لہندے ول اضافہ کیتا۔ چڑھدے ول ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہؓ دا حجرہ مبارک سی۔ لہندے ول حضرت جعفر طیار دا اوہ ادھا گھر جیہدا ادھا حصہ حضرت عمر فاروقؓ نے مل لیا سی۔ آؤندا سی حضرت عثمان غنی نے اک لکھ درہم وچ اوہ لے لیا تے اوہ مسجد وچ شامل کر لیا۔

آپ نے دیواراں اُتے بیل بوٹیاں والے پتھر لوائے۔ بنیاداں وچ لوہا تے سیسہ بھروایا تاں جے بنیاداں پکیاں ہون۔ آپ دے دور وچ مسجد دا کل رقبہ 4069 مربع میٹر ہو گیا سی۔

مسجد نبوی ﷺ ولید بن عبدالملک دے دور وِچ:

ولید بن عبدالملک بن مروان بن الحکم بن العاص بن وائل نے 87ھ بمطابق 705ء نوں مدینہ منورہ دے امیر ہشام بن اسماعیل مخزومی نوں امارت دے منصب توں لاہ کے حضرت عمر بن عبدالعزیز نوں امارت دے عہدے تے لایا تے حکم دتا جے اوہ مدینے جاندیاں ای مسجد نبوی دے رقبے نوں ودھان تے اوہنوں ہر ممکن سوہنا بنان تے نیڑے دے سارے گھر خرید کے مسجد وچ شامل کرن۔

حضرت عمر بن عبدالعزیز نے مسجد نوں شہید کروا دتا۔ حضرت فاطمۃ الزہرہؓ دے حجرہ مبارک وچ

آپ دی اولاد مقیم سی۔ پربت ول حضرت عبدالرحمٰن بن عوف دیاں تن حویلیاں سن' نال ای حضرت عبداللہ بن مسعود دا مدرسہ تے حضرت ہاشم بن عتبہ بن ابی وقاص دا گھر سی۔ لہندے ول حضرت عمار بن یاسر' حضرت عباس بن عبدالمطلب' حضرت طلحہ بن عبیداللہ تے حضرت ابی سبرہ بن ابی رُہم دے گھر سن۔ اوہ وی مسجد وچ شامل کر لئے گئے۔ جدوں حجرے پاکاں نوں شہید کرن دا ویلا آیا تے مدینے والیاں دیاں ڈیکاں نکل گئیاں۔ اوہناں دیاں اکھاں چوں چھم چھم اتھرواں دی تھاں توں لگدا سی لہو ڈگدا ہووے۔ گھر گھر ماتم ہو رہیا سی۔ اُس دیہاڑے انج جاپیا جویں حضرت شافع محشر ﷺ نے اَج ای وصال پایا ہووے۔ سارے لوکی اندروں اوکھے تے پریشان سن۔ اس دیہاڑے مدینے دا ہر بندہ ڈھیر رو رہیا سی۔ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ایس سارے کم دا نگران صالح بن کیسان نوں مقرر کیتا سی۔

مسجد وچ لہندے توں چڑھدے چھ تھم' پربت توں دکھن ول چودہ تھم تے چڑھدے ول ست تھماں دا اضافہ کیتا گیا۔ اس توں بعد مسجد دا کل رقبہ دکھن پربت 200 ذراع (300 فٹ) لہندے چڑھدے 200 ذراع (300) فٹ تے پربت ول 180 ذراع (270 فٹ) ہو گیا۔ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے مسجد دیاں دیواراں اُتے بیل بوٹے بنوائے۔ تھاں تھاں تے قرآن آیتاں لکھوائیاں۔ پہلی واری مسجد دا محراب بنوایا تے مسجد دے مینار وی بنوائے۔

مسجد نبوی ﷺ خلیفہ مہدی عباسی دے دور وِچ:

779ء توں لگ کے 783ء تک خلیفہ مہدی نے مسجد نوں پربت ول 45 میٹر ودھایا۔ خلیفہ نے جعفر بن سلیمان بن علی بن عبداللہ بن عباس نوں مدینہ منورہ دا گورنر مقرر کیتا تے حکم دتا کہ اوہ مسجد نبوی وچ جتنا ممکن ہووے اضافہ کرن تے اوہنوں سوہنا بنان دا آہر کرن۔ نال ای خلیفہ نے حضرت عمر بن عبدالعزیز دے دوہترے عبداللہ بن عاصم نوں ایس کم تے لایا۔ عبدالملک بن شبیب الغسانی نوں وی نال بھیجیا۔ تاں جے اوہ رل کے ایس کم نوں انجام دین۔ ایسے کم دی تیاری ای ہو

مسجد قباء دی عظمت تے برکت بارے ہور وی بے شمار حدیثاں موجود نیں ایہہ مسجد قباء وچ بنو عمرو دے سردار حضرت کلثوم دی کھجوراں سکان دی تھاں اُتے بنائی گئی سی تے ایس مسجد دی تعمیر وچ حضور ﷺ نے آپ دی ودھ چڑھ کے حصہ لیا سی۔

مسجد قباء وچ وادھا

مسجد قباء دے رقبے وچ سب توں پہلاں حضرت عثمان غنیؓ نے وادھا کیتا فیر بنو امیہ دے دور وچ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے 93-91 بمطابق 713-711ء دے وچکار ایس نوں ودھایا۔ آپ اوس ویلے مدینے دے گورنر سن۔ آپ نے پتھراں دی چنائی کرائی مینار تے چھجے بنوائے مسجد اندر تھم بنوائے تے اوہناں اُتے رنگ برنگے بوٹے بنوائے چھت دی بدلی پہلی چھت لاہ کے اُتے لوہے دی چھت پائی گئی۔ فیر 435ھ بمطابق 1045ء نوں ابوالعلی حسینی نے تعمیر دا کم کروایا۔

ایہدے مگروں موصل دے بادشاہ بنی زنگی دے وزیر جمال الدین الاصفہانی محمد بن علی بن ابی المنصور نے 555ھ بمطابق 1162ء نوں فیر 671 بمطابق 1275ء نوں دلچسپی نال ایہدی تعمیر وچ حصہ لیا۔ ایہدے مگروں 733ھ بمطابق 1335ء وچ سلطان الناصر بن قلاوون جہڑا مصر دا سلطان سی اوہنے مسجد قباء دی تعمیر دا کم ذوق تے شوق نال کروایا۔

فیر اک ہور مصری سلطان اشرف برسیائی نے 840ھ بمطابق 1439ء نوں مسجد دی چھت نوں نویں سرے توں بدلوایا۔ سلطان اشرف برسیائی دی کیتی گئی تعمیر دا رقبہ امام سمہودی نے کجھ انج لکھیا اے:

"چڑھدے توں لہندے ول دی پربت والی کندھ ساڈھے اُنہتر ذراع (104 فٹ) لہندے توں پربت تک چوڑائی 79 ذراع (118 فٹ) چھت دی اچائی 19 ذراع (ساڈھے 28 فٹ) تے صحن چڑھدے توں لہندے تک 51 ذراع تے دکھن توں

پربت ساڈھے 26 ذراع سی۔"

سلطان اشرف برسیائی نے 888ھ بمطابق 1486ء نوں مسجد قباء وچ سنگ مرمر دا منبر بنوا کے گھلیا۔ فیر 1406ھ بمطابق 1486ء وچ شاہ فہد نے مسجد قباء دے رقبے نوں ودھان لئی حکم نامہ جاری کیتا ہن ایس مسجد دا کل رقبہ 6100 مربع میٹر اے تے ایہدے اندر 30 تھم نیں۔ مسجد دا پہلاں اک مینار سی جہڑا حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بنوایا سی۔ فیر چار مینار تے چھ گنبد ہور بنائے گئے تے ایہدے اُتے 90 ملین ریال دا خرچہ ہویا۔

مسجد دا محراب:

پہلی واری جدوں مسجد بنی سی اوس ویلے جہڑا محراب بنایا گیا سی اوہدا مونہہ بیت المقدس ول سی۔ ہجرت دے 17 مہینیاں مگروں جدوں قبلہ بیت اللہ شریف نوں متھیا گیا تے مسجد دا محراب وی بدل دتا گیا۔

مسجد دے تھم:

امام ابن النجار نے مسجد قباء دے 39 تھماں دا ذکر کیتا اے اک توں دوجے تھم وچکار ست ذراع (ساڈھے 10 فٹ) دا فاصلہ اے پر اج کل ایہدے 37 تھم نیں۔

مسجد دے مینار:

سب توں پہلاں مسجد دا مینار حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بنوایا سی ایہہ مینار 50 ذراع (75 فٹ) اُچا سی تے ایہدیاں چار گٹھاں سن ہن ایہہ مینار گول نیں تے مسجد دیاں چھواں گٹھاں تے بنائے گئے نیں۔

اک واری 877ھ بمطابق 1475ء نوں مسجد دا مینار ٹٹ گیا سی تے چار ورھیاں مگروں سلطان قائتبائی نے ایہنوں مرمت کروایا سی۔

بھیجیاں سن۔"

عثمانی دور وچ مسجد نبوی دی تعمیر تے خوبصورتی جس محبت تے
خلوص نال کیتی گئی اوہدی مثال ملنا اوکھا اے۔"

مسجد نبوی ﷺ سعودی دور وِچ:

حج دے موقعے تے حاجیاں دی ودھدی ہوئی تعداد تے مسجد نبوی دے پربت والے حصے دی
ڈگن والی حالت دے کارن مدینہ منورہ دے مشہور اخبار "المدینہ منورہ" دے ادریے وچ اخبار
دے ایڈیٹر جناب علی حافظ نے 1368ھ بمطابق 1949ء وچ مسجد دی مرمت تے اوہدے
وچ اضافے بارے درخواست کیتی۔ علی حافظ دا اداریہ کجھ انج سی:

"حضرت صاحب الجلالۃ مولانا الملک المعظم! سلطان عبدالمجید
عثمانی دے مسجد نبوی دی تعمیر تے اضافے توں پچھے ہن تک کوئی
ایس بارے کم نہیں کیتا گیا۔ ہن مسلمانان عالم نوں ایس دے
ودھان دی لوڑ بڑی شدت نال محسوس ہوندی اے۔ خصوصاً حج
دے موقعے تے جدوں زائرین مدینہ منورہ آندے نیں تے مسجد
دی تنگی دا احساس بڑا شدید ہو جاندا اے۔ مسجد نبوی دی تعمیر تے
اوہدی زیبائش دا کم صرف سلطان عبدالمجید عثمانی نے ای نہیں کروایا
بلکہ تاریخ اسلام وچ انج دے ہور وی بتھیرے عزت والے
سلطان تے خلیفے گزرے نے جہناں مسجد نبوی دی تعمیر دا سہرا اپنے
سر سجایا۔ حضرت عمر فاروقؓ حضرت عثمان غنیؓ ولید بن عبدالملک،
خلیفہ مہدی تے مصر دے سلطاناں وچوں الظاہر بیبرس تے اشرف
قائتبائی دے ناں قابل ذکر نیں۔ مسجد نبوی ﷺ نوں فوری طور

تے ودھاندی ضرورت اے۔ اسیں حضرت صاحب الجلالۃ مولانا
الملک المعظم عبدالعزیز آل سعود دی خدمت وچ عرض کردے آں
کہ اوہ مسجد نبوی وچ اضافے بارے غور کرن تے اپنے کارنامیاں
وچ اک ایہہ وڈا کارنامہ لکھوان دی سعادت حاصل کرن۔ مسجد
نوں پربت ول ودھایا جاوے، شارع عام نوں مسجد وچ رلایا
جاوے، مسجد دے لہندے ول مدرسہ محمودیہ، عین الزرقا دیاں
عمارتاں تے ڈوجے نیڑے دیاں مکاناں نوں وی مسجد وچ رلان
دی ضرورت اے۔ ساڈا اخبار اپنی ایس درخواست اُتے ڈھیر وڈی
امید کردا اے کہ حضور عزت مآب مسجد نبوی ﷺ دی تعمیر دے کم
وچ ذاتی دلچسپی لین گے۔"

سلطان عبدالعزیز نے ایس درخواست اُتے غور کرن توں بعد محمد بن لادن نوں مسجد نبوی
دی تعمیر دا کم سونپیا۔ محمد بن لادن 1370ھ بمطابق 1951ء وچ ایس کم دی ابتدا کیتی تے
پنجاں سالاں دی دن رات دی محنت نال ایہہ کم مکایا۔ محمد بن لادن دے معاون شیخ محمد صالح
قزاز سن۔ محمد بن لادن مدینہ منورہ توں باہر پتھراں دا اک کارخانہ قائم کیتا۔ تاں جے تعمیر وچ
پتھر کم آن۔ مسجد دے نیڑے جنتیاں وی عمارتاں سن۔ مدرسہ محمودیہ تے عین الزرقاء دیاں
عمارتاں مسجد وچ شامل کر لئیاں گئیاں۔ ایس تعمیر توں بعد اضافے دے اعداد و شمار دی تفصیل
تھلے دِتی جاندی اے:

تھم چار کنڈھاں والے 274 عدد تھم گول 232 عدد چڑھدے والی دیوار وچ اضافہ 128
میٹر باریاں 44 عدد پربت والی دیوار وچ اضافہ 128 میٹر دیواراں تے تھماں دی ڈونگھائی 5 میٹر
مینار 2 عدد میناراں دی اُچائی 70 میٹر تھماں اُتے بجلی دے قمقمے 1011 عدد تے لہندے والی
دیوار 128 میٹر۔

ایس ساری تعمیر اُتے 70 ملین سعودی ریال خرچ ہوئے۔ ایس دے مگروں شاہ فہد نے مسجد نوں وَدھایا۔ ہن ایس وچ اِک لکھ سنتر ہزار حاجیاں دے نماز پڑھن دی گنجائش اے۔ ایر کنڈیشن لگے ہوئے نیں' دس مینار نیں جنہاں وچوں چھ نویں نیں تے ہر مینار دی اُچائی 99 میٹر اے۔ 16 نویں بوہے وی بنائے گئے نیں۔ اج کُل بوہے 59 بن دے نیں۔ ایس دی تعمیر دی کُل لاگت شاہ فہد نے اپنے بوجھے توں دِتی اے۔ 2002ء وچ اِک وار فیر شاہ فہد نے مسجد نبوی وچ اضافے دی منظوری دِتی جس اُتے 533 ملین ڈالر توں وَدھ رقم خرچ ہوئی اے۔ 942 مکان' 12 ٹاور تے 1200 کمریاں اُتے مشتمل دو فائیو سٹار ہوٹل بنائے گئے نیں' تاں جے حاجیاں دے رہن لئی کم آن۔

مسجد نبوی ﷺ دے مینار

حضور اکرم ﷺ تے آپ ﷺ دے صحابہؓ خلفائے راشدین دے دور وچ مسجد نبوی دا کوئی مینار نہیں سی۔ ولید بن عبدالملک دے دور وچ جدوں حضرت عمر بن عبدالعزیز امیر مدینہ سن۔ اوہناں پہلی واری مسجد دے چہواں کونیاں اُتے مینار بنوائے سن۔ ایہہ چار کونیاں والے مینار سن تے ہر مینار دی اُچائی 60 ذراع (90 فٹ) تک سی۔

باب السلام دے نیڑے جہڑا مینار سی اوہدے اُتے چڑھ کے اذان دِتی جاندی سی۔ مؤذن جدوں مینار اُتے چڑھدے سن تے نال دے گھر مروان بن الحکم دیاں زنانیاں دی بے پردگی ہوندی سی۔ سلیمان بن عبدالملک نے ایس مینار نوں توڑن دا حکم دِتا۔ ایہہ ای کارن اے اُس دور دے جتنے وی مورخ نے اوہ مسجد نبوی دے تن ای میناراں دا ذکر کردے نیں۔ 706ھ بمطابق 1306ء وچ سلطان ناصر محمد قلاوون نے باب السلام والا مینار فیر بنوا دِتا۔ ایہہ مینار 95 ذراع (142 فٹ 9 انچ) سی۔

ایس دے پچھوں عبدالمجید عثمانی نے وی مسجد دے پنج مینار بنوائے سن جنہاں دی تفصیل کجھ انج اے:

شامیہ لہندے والا مینار:

ایہہ مینار پہلاں مسجد دے پربت لہندے وَل بنایا گیا سی پر سعودی حکومت نے جدوں مسجد نبوی وَدھان لئی تعمیر شروع کیتی ایہنوں شہید کر دِتا۔

پربت چڑھدے والا مینار:

اس مینار نوں سنجاریہ تے عزیزیہ مینار وی آکھدے سن۔ ایہہ 70 ذراع (105 فٹ) اُچا مینار سی۔ سعودی حکومت ایہنوں وی شہید کر دِتا۔

دکھن چڑھدے والا مینار:

اس مینار نوں رئیسہ مینار وی آکھدے سن۔ ایہہ مسجد نبوی دے دکھن چڑھدے وَل گنبد خضریٰ دے نال بنایا گیا سی۔ مصر دے سلطان اشرف قائتبائی نے اس نوں 886ھ' 888ھ تے 892ھ نوں تن واری بنوایا سی۔ سلطان نے اس اُتے سنگِ موسیٰ استعمال کیتا سی۔ اس مینار دی اُچائی 60 میٹر اے۔

دکھن لہندے والا مینار:

اس مینار نوں باب السلام والا مینار وی آکھدے نیں۔ طبری دا آکھنا اے:

''706ھ بمطابق 1309ء وچ ایہہ مینار سلطان الناصر محمد بن قلاوون نے تعمیر کروایا سی۔''

پر ابن فرحون ایس گل تے متفق نہیں اوہ لکھدے نیں:

''ایہہ مینار فوزالمظفری نے بنوایا سی۔''

لہندے والا مینار:

ایہہ مینار باب الرحمۃ دے ناں توں پچھانیاں جاندا سی۔ 888ھ وچ ایہہ مینار سلطان اشرف قائتبائی نے بنوایا سی۔ سعودی حکومت اس نوں شہید کروا کے مسجد وچ رلا لیا اے۔

مسجد نبوی دے تھم

مسجد نبوی ﷺ دے اندر دکھن ول جتنے وی تھم نیں اوہناں چوں کجھ تھم تے بڑے خاص نیں۔ عربی زبان وچ تھم نوں اسطوانہ آکھدے نیں۔ کجھ خاص خاص تھم ایہہ نیں:

حضرت عائشہ صدیقہؓ والا تھم:

ایہہ تھم مسجد نبوی ﷺ دے منبر شریف تے مرقد شریف دے لہندے ول تریجا تھم اے۔ اس تھم نوں مہاجرین دا تھم تے قرعہ والا تھم وی آکھیا جاندا اے۔ ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہؓ توں روایت اے پئی حضور سرور کونین ﷺ نے فرمایا:

"میری مسجد وچ اک تھاں اجی برکتاں والی تھاں اے جے لوکاں
نوں اس تھاں دے بارے پتہ چل جائے تے اوہ اوتھے نماز
پڑھن لئی قرعہ اندازی کرن۔"

حنانہ والا تھم:

ایہہ تھم محراب شریف نال جڑیا امام صاحب دے سجے ہتھ واقع اے۔ سرور کائنات ﷺ منبر شریف توں پہلاں کھجور دے اک تنے نال ٹیک لا کے خطبہ ارشاد فرماندے سن۔ جدوں منبر شریف تیار ہو گیا تے حضور ﷺ کھجور دے تنے نوں چھڈ کے منبر اُتے تشریف رکھ کے خطبہ دین لگے تے کھجور دا تنا بڑا رویا۔ اتنا رویا کہ حضور ﷺ نے اوہنوں روندیاں سنیا۔ کھجور دے اس تنے

نوں حنانہ آکھدے سی۔ ایہہ تھم اُس تھاں تے بنایا گیا اے۔ اس نوں مخلقہ دا تھم تے مخلق دا تھم وی آکھیا جاندا اے۔

مطیبہ معطرہ دا تھم:

ایہہ تھم خاص حضور اکرم ﷺ دے مصلے اُتے بنایا گیا اے۔ اس تھم دا کجھ حصہ محراب وچ آ گیا سی۔ اس واسطے اس نوں تھوڑا جیہا لہندے ول ہٹا دتا گیا۔

تھم سریر:

حجرہ شریف دی جالی نال جڑیا ہویا اے تے توبہ والے تھم توں اگلا تھم اے۔ اس نوں تھم سریر وی آکھدے نیں۔ حضور سرور دو عالم ﷺ اس تھم کول اپنا بستر وچھا کے اکثر آرام فرمایا کردے سن۔

تھم ابی لبابہ:

منبر شریف توں چوتھا تے مرقد شریف توں دوجا لہندے توں پربت ول پنجواں تھم اے۔ اس نوں توبہ والا تھم وی آکھیا جاندا اے۔ ایہہ تھم حجرہ پاک توں 20 ذراع (30 فٹ) دے فاصلے تے واقع اے۔

حضرت بشیر بن عبدالمنذر رابی لبابہ جہڑے اوس قبیلے چوں سن۔ اک راز بنو قریظہ دے یہودیاں اگے کھول بیٹھے۔ پر جدوں دس بیٹھے تے بڑے ای پچھی ہوئے۔ آپ ڈاڈھا رون لگ پئے تے آپ نے اپنے آپ نوں مسجد نبوی دے اس تھم نال بنھ دتا۔ کئی دیہاڑے آپ اوتھے بنھے رہے۔ آپ دی زوجہ محترمہ تے آپ دی دھی نماز پڑھن لئی تے حاجت لئی آپ نوں کھول دیندیاں سن۔ جدوں وہیلے ہو جاندے سن تے فیر اپنے آپ نوں ایس تھم نال بنھ لیندے سن۔ آپ نے کھان پین چھڈ دتا۔ غرض ایتھوں تیک جدوں تک حضور ﷺ خود مینوں نہ کھولن گے میں ایتھے ای رہواں گا۔ اس موقعے تے قرآن پاک دی توبہ سورۃ نازل ہوئی۔ اللہ تعالیٰ نے حضرت ابی لبابہ نوں معاف کر دتا

تے حضورﷺ نے آپ نوں کھول دتا۔ اس ای تھم کول بیٹھ کے حضورؐ گزری ہوئی رات نوں نازل ہون والے وحی وی سناندے ہوندے سن۔

تھم مربع قبر:

ایہہ تھم حجرہ پاک دے لہندے وَل واقع سی۔ اس نوں مقام جبریل وی آکھدے نیں۔ ہن ایہہ حضورﷺ دے روضہ پاک دی جالی دے اندر آ گیا اے۔ تاریخ لکھن والیاں دا ایہہ خیال اے بئی اس تھم دے سامنے ای حضرت بی بی فاطمہؓ دا گھر وی سی، جتھے اکثر حضرت جبریلؑ آ کے بیٹھدے سن۔

تھم محرس:

ایہہ تھم توبہ والے تھم دے پربت وَل واقع اے۔ اس نوں حضرت علیؓ دا تھم وی آکھدے سن۔ اوہ اس واسطے کہ ایتھے اکثر حضرت علیؓ نماز پڑھیا کردے سن۔ حضرت علیؓ ایتھے حضور اکرمﷺ دے گھر دے سامنے بیٹھ کے اوہدی حفاظت کردے سن۔

تھم تہجد:

ایہہ تھم حضرت فاطمۃ الزہرہؓ دے حجرے پاک دی کنڈ تے پربت وَل واقع سی۔ اس دے نیڑے ای اصحاب صفہ دا چبوترہ وی سی۔ ایتھے حضورﷺ اپنا مصلیٰ وچھا کے تہجد دی نماز پڑھدے سن۔

تھم وفود:

ایہہ تھم محرس والے تھم دے پربت وَل پہلا تھم اے۔ حضورﷺ ایتھے بیٹھ کے وکھو وکھ قبیلیاں دے اکٹھ نال ملاقات کردے سن تے دیدیاں پیاسیاں نوں اپنی زیارت کرواندے سن۔

مسجد القبلتین

ایہہ مسجد مدینہ منورہ دے پربت لہندے وَل واقع اے۔ ایتھے قبیلہ بنو سواد بن غنم بن کعب رہندا سی۔ ایہہ مسجد اس قبیلے دے بنو سلمٰی دے مکان اُتے بنائی گئی سی۔ اس دے چوہاں پاسے وادیٔ عقیق دے باغ سن۔ محبوب کائناتﷺ دے دور وچ ایہہ مسجد پتھراں، لکڑی دیاں تھماں، کھجور دیاں شاخاں تے چٹیاں نال بنائی گئی سی۔ یحییٰ بن محمد الاخنس جہڑے کہ اک عربی تاریخ دان سن، اوہ لکھدے نیں:

> ''حضرت سرور عالمﷺ اک وار بنو سلمٰی دی اک بی بی ام بشر بن البراء بن معرور دی بیمار پرسی لئی تشریف لیائے۔ پیشی دا ویلا سی۔ آپﷺ نماز پڑھن لئی کھلوتے۔ اجے دو ای رکعتاں پڑھیاں سن کہ قبلہ مسجد اقصیٰ توں ہٹا کے خانہ کعبہ وَل کرن دا حکم نازل ہویا۔ سرور الانبیاءﷺ نے نماز دے وچکار ای اپنا رخ انور تبدیل کر لیا۔ ایہہ ای وجہ اے کہ اس مسجد نوں مسجد قبلتین آکھدے نیں۔''

893ھ وچ شاہین جمالی نے اس دی چھت بدلوائی۔ اس دے بعد سلطان سلیمان خان عثمانی نے وی اس نوں تعمیر کروایا۔ اس دے پچھوں سلطان عبدالعزیز آل سعود نے اس مسجد نوں شہید کروا کے نویں سرے توں تعمیر کروایا۔ اس دے رقبے نوں ودھایا تے مینار وی بنوائے۔ اج ایہہ مسجد 9 میٹر لمی تے 4.5 میٹر چوڑی ہو گئی۔ مسجد دے دکھن وَل اک محراب بنی ہوئی اے۔ بندیاں دا خیال اے اس محراب دی تھاں اُتے ای حضرت سرور کائناتﷺ نوں قبلہ دی تبدیلی دا حکم ملیا سی۔

مسجد الفضیخ

ایہہ مسجد مسجد قبا تے عوالی پنڈ دے چڑھدے وَل واقع اے، ایہنوں مسجد الشمس وی آکھیا جاندا،

اے۔ اصل وچ ایہہ مسجد اک اچی تھاں گتے بنی ہوئی سی تے نیڑے دے ساریاں مکاناں توں پہلاں ایتھے سورج دیاں کرناں پیندیاں سن۔ محبوب رب کائنات نے ایتھے یہودیاں دے قبیلے بنو نضیر دے نال لڑائی ویلے چھ دیہاڑے پورے اوہناں نوں گھیراپا کے ایتھے قیام کیتا سی تے ایتھے نمازاں وی پڑھیاں سن۔

اموی دور وچ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ایہنوں دوبارہ بنوایا سی امام سمہودی نے مسجد دی پیائش لمی تے چوڑی انج لکھی اے۔

ساڈھے 16 فٹ × ساڈھے 16 فٹ

11×11 ذراع

اک ہور مورخ نے ایہنوں 19 میٹر لماں تے 4 میٹر چوڑا لکھیا اے نالے ایہہ وی لکھیا اے پئی ایہدی چھت تے چھ قبے بنے ہوئے سن تے محراب دی نیڑے مٹی تے گارے تے کالے پتھراں دا بنایا ہویا منبر وی اے۔

ہن ایہہ مسجد کافی وڈی اے تے ایہنوں مسجد قبا دے نمونے تے بنایا گیا اے تے ایس وچ 16 گنبد نیں۔ حضرت ابوایوب انصاری تے کجھ ہور صحابی فضیخ نال دی شراب پیندے سن۔ جدوں شراب تے پابندی دا حکم آیا تے اوہناں شراب دا مٹکا ایتھے روڑھ دتا۔ ایس کارن ایس مسجد نوں مسجد الفضیخ آکھیا جاندا اے فضیخ کھجور دی شراب نوں آکھدے نیں۔

مسجد حضرت ابوذرؓ

ایہہ مسجد بستان الجیری دے پربت چڑھدے ول شارع ابوذر دے شروع وچ ای واقع اے ایس مسجد دے نیڑے پھلاں دے کئی باغیچے سن اک واری حضرت رسول کریم ﷺ ایتھے نماز پڑھدے ہوئے اک لماں سجدہ کیتا جدوں کہ بہت چر ہو گیا تے حضرت عبدالرحمن بن عوف نال ہوندے سن آپ نے پچھیا ایہہ کی اے اوہناں عرض کیتی یا رسول اللہ ﷺ میرے ماں پیو تہاڈے

تے قربان تساں ایہناں لماں سجدہ کیتا اے میں ڈر گیا ساں اللہ نہ کرے آپ ﷺ دی روح نہ پرواز کر گئی ہووے۔ سرکار ﷺ نے فرمایا۔

"جبرائیل امین خوشخبری لیائے سن پئی جہڑا بندہ میرے اُتے درود تے سلام بھیجے گا اللہ اوس اُتے سلامتی تے رحمت نازل فرمائے گا۔"

حضور دے ایس لمے سجدے پاروں ایس مسجد نوں مسجد السجدہ وی آکھیا جاندا اے سمہودی نے ایس مسجد دا رقبہ 8×8 ذراع (12 فٹ) لکھیا اے۔ اک ہور مورخ نے ایہدا رقبہ 4×4 میٹر وی لکھیا اے ہن ایہہ مسجد کافی کھلی مسجد اے جہدا رقبہ تقریباً 557 میٹر اے۔

مسجد السقیا

ایہہ مسجد باب العنبریہ دے نیڑے ای واقع اے جتھوں جدہ مدینہ منورہ والی سڑک نکلدی اے حضرت ابوہریرہ توں روایت اے۔

"حضرت رسول کریم ﷺ نے جنگ بدر دے موقعے تے ایتھے نماز پڑھی سی تے مدینہ منورہ دیاں واسیاں لئی دعا کیتی سی کہ یا اللہ مدینے والیاں دی روزی ودھا تے اوہناں دی عزت وچ وادھا کر۔"

حضرت علی کرم اللہ وجہہ توں روایت اے۔

"اسیں محبوب کائنات ﷺ دے نال مدینہ منورہ توں نکلے تے ایتھے اپڑ کے آپ ﷺ نے پانی منگیا جہدے نال آپ ﷺ نے وضو کیتا تے فیر مدینے والیاں لئی دعا کیتی۔"

ایہہ مسجد حضرت سعدؓ بن ابی وقاص دی تھاں اتے بنائی گئی سی سمہودی آکھدے نیں "میں ایہہ مسجد ڈھٹی ہوئی پرانی ملی فیر میں آثار قدیمہ والیاں دی مدد لئی تے آخرکار اوہنوں لبھ ای لیا۔ میری لبھی جان والی تھاں اُتے مسجد بنا دتی گئی جہدی لمبائی تے چوڑائی 7×7 ذراع اے۔"

ایس مسجد نوں مسجد قبہ العروس وی آکھیا جاندا سی اصل وچ ترکاں ایتھے کجھ ڈاکوواں دے سر

اوہ کے رکھے سن ہن ایس مسجد دی چھت گنبد نما اے اک بوہا تے تن باریاں نیں۔

مسجد الشجرہ

ایہہ مسجد مدینہ منورہ توں تقریباً 12 کلومیٹر دے پندھ تے واقع اے ہن ایہہ مسجد مدینے والیاں دی میقات وی اے ایہنوں مسجد ذی الحلیفہ تے مسجد المعرس وی آکھیا جاندا اے۔ مسجد الشجرہ اس سڑک تے واقع اے جہڑی مکے شریف تے جدے ول جاندی اے ایہہ سڑک بستان آل اسعد دے پربت لہندے ول وادی عقیق دے لہندے والے پاسیوں لنگھدی اے ابن زبالہ آکھدے نیں۔

''حضورؐ جدوں مکہ مکرمہ تشریف لے جایا کردے سن تے اوہ ایس تھاں تے موجود اک کِکر دی چھاں تھلے آرام فرمایا کردے سن۔''

حضرت ابوہریرہ فرماندے نیں۔

''محبوب دو عالم کِکر دی چھاں تھلے آرام کردے سن تے ایس کِکر دی تھاں اُتے ای بعد وچوں مسجد دا اوچکار لا تھم بنایا گیا۔''

المطری دا آکھنا اے۔

''مسجد دے دکھن والے حصے وچ تھم بنے ہوئے سن تے پربت لہندے ول اک مینار بنایا گیا سی جہڑا وقت دے نال نال ڈگدا لگا گیا۔''

سمہودی لکھدے نیں

''زین الدین مصری نے 861ھ وچ لہنوں مصر دی حکومت ولوں فیر بنوایا سی باقی مسجد پرانیاں بنیاداں اُتے ای سی پر لہندے والی نکر تے اک مینار بنا دتا گیا سی تے مسجد نوں کجھ اُگی تھاں تے بنایا گیا سی ایس مسجد دا رقبہ 23.4 مربع میٹر 52×52 ذراع

(70 فٹ تقریباً) سی۔''

1934ء وچ ایہہ مسجد شیخ ابراہیم بن علی ہوراں دے بقول:

''پکیاں اٹاں دے نال مٹی تے گارے دی چنائی کیتی گئی اے چھت کھجور دیاں لکڑاں ٹہنیاں تے شاخاں دا اے۔ ایہہ مستطیل شکل دی اے جہدے وچ کوئی روشن دان تے باری نہیں اے بارش دیاں دناں نوں چھت اُتوں چوندی اے۔''

1978ء وچ ایہہ مسجد نویں طرز اُتے بنائی گئی سی تے ہن ایہدے اندر 32 تھم 22 باریاں تے 3 بوہے نیں تے ایہدے وچ 44 پکھے تے 168 ٹوباں لگیاں ہوئیاں نیں تے پربت لہندے ول اک مینار وی بنیا ہویا اے تے مسجد دے بوہے تے مسجد المیقات لکھیا ہویا اے۔

مسجد ضرار

حضرت حنظلہ دا والد ابو عامر جہڑا اک نصرانی مذہب دا راہب سی اوہنے حضورﷺ دی خدمت وچ حاضر ہو کے آپ اُتے چند اعتراض کیتے جنہاں دا آپ نے بھرواں جواب دتا پر اوس عقل دے انھے نوں تسلی نہ ہوئی اوہنے بڑبڑاندیاں ہوئیاں آکھیا۔

''ساڈے دوناں وچوں جہڑا وی کوڑا اے اوہ مردار ہو کے مرے تے لگدیاں پیاریاں توں دور مسافری دی موت مرے۔''

ایتھوں اُٹھ کے ابو عامر قیصر روم نال ملاقات کرن لئی گیا تے اوہدے نال سازش کر کے ایہہ پروگرام تجویز کیتا مدینہ منورہ اُتے حملہ کر کے مسلماناں دا قتل عام کیتا جاوے تے ہو سکے تے اوہناں نوں صفحہ ہستی توں مٹا دتا جاوے جدوں سارے مسلمان خدانخواستہ مر جان تے عبداللہ بن ابی نوں بادشاہ متھ کے مسلماناں توں بدلہ لیا جاوے۔

ایہدے مگروں اوہنے منافقاں دی صلاح تے اوہناں دی مدد نال 9ھ نوں وادی قبا وچ اک

گھر تعمیر کیتا۔ ایہہ گھر خذام بن خالد دے گھر دی تھاں تے بنایا گیا سی جہنوں اُتے منافقاں دی
مسجد داناں دتا گیا پر اندروں اوہ مسلماناں خلاف اک اسلحہ خانہ سی اتھے مسجد بنان دی اکا لوڑ کوئی
نہیں سی مدینے وچ مسجد نبوی جو ہے سی۔ جتھوں پیاسے اپنی پیاس بجھاندے سن تے شہر تے بالکل
نیڑے دوجی مسجد بنان دی کیہ وجہ سی پر منافقاں دے ایس ٹولے بڈھیاں تے معذوراں دا آکھ کے
ایہہ مسجد بنالئی ایس مسجد نوں بنان والے کل بارہ بندے سن جہناں دے ناں ایہہ نیں:

حارثہ بن عامرؓ زید بن حارثؓ مجمع بن حارثؓ ودیعہ بن ثابتؓ خذام بن خالدؓ بجاد بن عثمانؓ عباد
بن حنیفؓ مخرجؓ نبتل بن حارثؓ ثعلبہ بن حارثؓ ابوجیبہ بن ازعرؓ معتب بن قشیر

مسجد بن گئی تے منافقاں حضرت رسول اللہ ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہو کے عرض کیتی کہ تسی
ایس مسجد وچ نماز پڑھ کے ایہدا افتتاح فرماؤ۔ حضور نال گئے تے آپ نے فرمایا" اجے میں تبوک
دی جنگ واسطے جا رہیا واں واپسی تے اللہ نے چاہیا تے ایہدے وچ نماز پڑھاں گے۔" حضور
اجے سفر وچ ای سن تے جدوں آپ ﷺ ذی اوان دے مقام تے اپڑے تے اللہ تعالیٰ ولوں وحی آ
گئی جہدے وچ منافقاں دا پول کھولیا گیا تے اللہ تعالیٰ نے ایس مسجد نوں مسجد ضرار متھیا۔ سرکار
مدینہ ﷺ نے حضرت مالک بن دخشم حضرت معن بن عدی بن عامر تے حضرت وحشی نوں حکم دتا
پئی اوہ جا کے مسجد دی اٹ نال اٹ وجا دین۔ حضرت مالک اپنے سنگیاں نوں نال لے کے اپنے
قبیلے بنو سالم بن عوف ول گئے اوتھوں اپنے گھروں کھجور دیاں جلدیاں ہوئیاں ٹہنیاں لے کے مسجد
ضرار وچ وڑ گئے سارے منافق اوتھے ای بیٹھے سن حضرت مالک نے مسجد نوں اگ لا دتی منافقاں
دیاں دوڑاں لگ گئیاں اینے وچ حضرت مالک دے قبیلے والے وی اوتھے آ گئے تے ساریاں نے
رل کے مسجد دی اٹ نال اٹ وجا دتی۔ حضور ﷺ نے حکم دتا کہ ایس تھاں تے گندگی سٹ کے
اروڑی بنا دتی جاوے بندیاں حکم من کے اوتھے گوڑا سٹنا شروع کر دتا۔

ابو عامر حنین دے غزوے تک حضور اکرمؐ دے مقابلے وچ آوندا رہیا جدوں سرکار نے ہوازن
اُتے فتح پائی تے ایہہ اتھوں شام ول نس گیا تے اوتھے اکلاپے تے مسافری دی موت مریا۔

مومناں دیاں مانواں دے حجرے

کون و مکاں دے والی جہاں اگے دنیا دے وڈے وڈے بادشاہ خیرات منگن لئی ہر ویلے
لین وچ لگے ہوندے سن دنیا جہان دے خزانیاں دے مالک تے گھر اتنا سادہ تے نکا کہ ویکھن
والا ایس سادگی نوں ویکھ کے اپنے دل دی بازی ہار دیوے عالمین دے بادشاہ دے حجرے
کھجوراں دیاں شاخاں پتیاں تے کچیاں اٹاں دے بنے ہوئے سن سب توں پہلاں ام المومنین
حضرت سودہ بنت زمعہ تے حضرت عائشہ صدیقہؓ لئی حجرے بنائے گئے فیر جویں جویں ساڈیاں
عزتاں والیاں ماواں آوندیاں گئیاں اوہناں دے رہن لئی حجرے بن دے گئے تے ایہہ
سارے حجرے حضرت حارثہ بن نعمان دی تھاں اُتے بنائے گئے سن چار حجرے کچیاں اٹاں تے
کھجواں دیاں شاخاں نال بنائے گئے سن تے پنج حجرے صرف مٹی تے کھجور دیاں شاخاں دے
سن ایہناں حجریاں دیاں بوہاں اُتے ٹاٹ یا کمبل دے پردے ٹنگے ہوئے سن تے اک پردہ
صرف 3 ذراع لماں تے 1 ذراع چوڑا سی۔ ساریاں حجریاں دے بوہے مسجد نبوی دے ویہڑے
ول ای کھلدے سن صرف اماں عائشہ صدیقہ دے حجرے دے دو بوہے سن اک بوہا مسجد نبوی
دے ویہڑے ول تے دوجا بوہا پربت ول کھلدا سی۔

ام المومنین حضرت عائشہؓ دا حجرہ مبارک مسجد نبوی دے چڑھدے دکھن ول واقع سی جتھے ہن دو
جہاناں دے سردار آرام کر رہے نیں۔ ایس حجرے دے دکھن ول حضرت سودہؓ تے حضرت صفیہؓ
دے حجرے سن جد کہ باقی ساریاں ماواں دے حجرے پربت والے پاسے واقع سن۔

ہر حجرہ 10 ذراع (15 فٹ) لماں 6 ذراع (9 فٹ) چوڑا سی تے چھت اینی اُچی سی کہ بندہ
آسانی نال اوہنوں ہتھ لا سکدا سی۔ حضرت فاطمۃ الزہراؓ دے ویاہ مگروں جہڑا حجرہ بنایا گیا اوہ وی
حضرت حارثہ بن نعمان دی تھاں تے ای تعمیر ہویا سی تے ایہہ حجرہ حضرت عائشہ صدیقہؓ دے
حجرے توں پربت ول واقع سی بعد وچ ایہہ سارے حجرے مسجد نبوی وچ رلا لئے گئے سن۔

مدینہ منورہ دے پاک مزار

کائنات دے محسن حضرت محبوب خدا ﷺ دا ارشاد پاک اے۔ ''قبرستان جایا کرو اوتھے جان نال دل نرم ہوندا اے عبرت آوندی اے تے آخرت دی یاد تازہ ہوندی اے۔''

مسلم شریف وچ اک ہور حدیث مبارک اے۔

''حضور اکرم رات دے آخری حصے وچ جنت البقیع وچ جا کے اوتھے دفن ہون والیاں لئی مغفرت دی دعا کردے ہوندے سن۔''

جنت البقیع:

ایہہ اوہ مقدس تے برکتاں والی تھاں اے جتھے گھٹوگھٹ دس ہزار صحابہ کرام ان گنت نیکوکار اہل بیت اطہار بے شمار شہید تے بے حساب اولیا، ابدی نیند سوں رہے نیں۔ پہلاں اتھے کجھ جھاڑیاں ہوندیاں سن تے ایہہ اک غیر آباد کھلی تھاں ہوندی سی ایس دا اصل ناں بقیع الغرقد اے غرقد جھاڑیاں نوں آکھدے نیں ایہہ قبرستان مسجد نبوی دے دکھن ول واقع اے۔ حضرت نبی کریم ﷺ دا ارشاد گرامی اے۔

''قیامت دے دیہاڑ جنت البقیع وچوں ستر ہزار مومن اٹھن گے جنہاں دے چہرے چودھویں دے چن وانگ چمک رہے ہون گے ایہہ اوہ بختاں والے لوکیں ہون گے جہڑے بغیر حسابوں جنت دے اُچے مقام تے ہون گے۔''

اک ہور حدیث پاک اے۔

''جہڑا بندہ جنت البقیع وچ دفن ہویا اس دی شفاعت میں کراں گا تے اوہدے حق وچ گواہی دیاں گا۔''

جنت البقیع وچ دفن ہون والے سب توں پہلاں بھاگاں والے انصار وچوں حضرت اسعدؓ بن

زرارہ سن تے مہاجراں وچوں حضرت عثمانؓ بن مظعون سن۔ علی حافظ جہڑے مدینہ منورہ دے اک آگو لکھاری تے تاریخ دان سن اوہ اپنی کتاب تاریخ ابواب مدینہ وچ لکھدے نیں۔

دکھن ول بوہے توں تقریباً 40 میٹر دے پندھ تے تن قبراں نیں۔

۱: حضرت عقیل بن حضرت ابوطالب دی قبر مبارک

۲: حضرت سفیان بن الحارث بن حضرت ابوطالب دی قبر مبارک

۳: حضرت عبداللہ بن حضرت جعفر الطیار دی قبر مبارک

ایہناں مزاراں توں 5 میٹر دے فاصلے تے دکھن ول اک چبوترے تے مومناں دیاں ماواں دے مزار نیں۔

۱: حضرت عائشہ صدیقہؓ بنت حضرت ابوبکر صدیق دا مزار

۲: حضرت سودہؓ بنت زمعہ دا مزار

۳: حضرت حفصہؓ بنت حضرت عمر فاروقؓ دا مزار

۴: حضرت زینبؓ بنت خزیمہ الہلالیہ دا مزار

۵: حضرت ام سلمہؓ بنت ابی اُمیہ دا مزار

۶: حضرت جویریہؓ بنت الحارث دا مزار

۷: حضرت ام حبیبہؓ رملہ بنت حضرت ابوسفیان دا مزار

۸: حضرت صفیہ الاسرائیلیہ بنت حیّ ابن اخطب دا مزار

ایہناں مزاراں توں کھبے ہتھ 10 میٹر دی دوری تے تن قبراں دی پٹی اے۔

۱: حضرت ام کلثومؓ بنت حضرت رسول اللہ ﷺ دا مزار

۲: حضرت رقیہؓ بنت حضرت رسول اللہ ﷺ دا مزار

۳: حضرت زینبؓ بنت حضرت رسول اللہ ﷺ دا مزار

ایہناں مزاراں دے دکھن چڑھدے ول ست مزار ہور نیں ایہہ اہل بیت اطہار دے مزار نیں۔

۱: حضرت حسنؓ بن حضرت علیؓ دا مزار

۲: حضرت فاطمۃ الزہرہؓ دختر حضرت رسول اللہ ﷺ دا مزار

۳: حضرت محمدؒ بن الباقر زین العابدین دا مزار

۴: حضرت عباسؓ بن حضرت عبدالمطلبؓ دا مزار

۵: حضرت زین العابدینؒ بن حضرت امام حسینؓ دا مزار

۶: حضرت جعفر الصادقؒ بن محمد دا مزار

۷: حضرت امام حسینؓ دے سر مبارک دا مزار

جنت البقیع دے بوہے توں 50 میٹر حضرت عقیل دے مزار توں پربت چڑھدے ول دو قبراں نیں۔

۱: حضرت مالکؒ بن انس دا مزار

۲: حضرت نافعؒ دا مزار

حضرت نافعؒ حضرت عمر فاروقؓ دے خادم تے مالکی مسلک دے چوٹی دے عالم سن اگے کجھے ہتھ ست قبراں ہور نیں۔

۱: حضرت عثمان بن مظعون دا مزار

۲: حضرت ابراہیم بن حضرت رسول اللہ دا مزار

۳: حضرت عبدالرحمٰن بن عوف دا مزار

۴: حضرت سعد بن ابی وقاص دا مزار

۵: حضرت خنیس بن حذامہ السہمی دا مزار

۶: حضرت سعد بن زرارہ دا مزار

۷: حضرت فاطمہ بنت اسد دا مزار

اگے تریئے تے پربت چڑھدی گٹھ تے تقریباً 50 میٹر دے فاصلے تے دو قبراں ہور نیں۔

۱: حضرت سعد بن معاذ دا مزار

۲: حضرت فاطمہ بنت اسد دا مزار

حضرت فاطمہ بنت اسد حضرت علی کرم اللہ وجہہ دی امی جان سی ایہناں دے مزار وچ فرق اے کجھ لکھاری آپ دی قبر مبارک اک ہور تھاں وی دسدے نیں۔ جنت البقیع دے بوہے توں 15 میٹر پربت ول دو مزار ہور نیں۔

۱: حضرت صفیہ بنت حضرت عبدالمطلب (سرکار دی پھپھی جان)

۲: حضرت عاتکہ بنت حضرت عبدالمطلب (سرکار دی پھپھی جان)

اگے نال ای حضرت عثمان غنی ہوراں دا مزار وی اے۔ یزید بن معاویہؓ دے دور حکومت وچ مدینے پاک نوں بچاندیاں ہوئیاں جہڑے بندے شہید ہوئے سن اوہناں دے مزار وی حضرت عثمان بن مظعون دے مزار نال نیں۔

بنوامیہ دے دور وچ جنت البقیع دا اضافہ:

جدوں حضرت عثمان غنیؓ نوں شہید کیتا گیا تے لوکاں آپ نوں حجرہ پاک وچ دفن کرنا چاہیا کیوں جے آپ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ توں اجازت لے لئی سی پئی اوہناں نوں حضرت رسول اللہ ﷺ کول دفنایا جاوے پر مصریاں انج نہ ہون دتا۔ حضرت عبداللہ بن زبیر حکیم بن حزام تے جبیر بن معطم آپ دا جنازہ لے کے جنت البقیع ول گئے پر ابن نجدہ الساعدی نے اوتھے دفن کرن توں باز رکھیا فیر آپ دا جنازہ حش کوکب وچ لے جا کے تے اوتھے دفن کیتا گیا۔ بنوامیہ نے ایہہ تھاں جنت البقیع وچ رلائی۔

سعودی دور وچ جنت البقیع دا وادھا

دنیا بھر دے مسلماناں دا مدینہ منورہ ول آن دا سلسلہ ہر ویلے جاری اے مسلماناں دی ودھدی ہوئی گنتری نوں مکھ رکھدیاں ہوئیاں جنت البقیع نوں ودھان دی لوڑ پے گئی جہدی وجہ

توں سعودی حکومت ایس نوں ودھایا۔ جنت البقیع دے نیڑے اک ہور قبرستان بقیع العمان نوں وی جنت البقیع وچ رلا لیا گیا۔ اک راہ جیہڑا الحرہ الشرقیہ نوں جاندا سی 1953ء وچ اوہنوں وی شامل کر لیا گیا ایس سڑک اُتے حضرت ابوسعید الخدری دا مزار جیہڑا ابن بقیع وچ شامل اے۔

جنت البقیع دے پربت ول موجود اک پلاٹ 1965ء وچ شامل کیتا گیا۔ سعودی حکومت پہلاں اک تمبو لایا سی تاں جے مرن والیاں نوں دفنان والے دھپ توں بچ سکن۔ 1966ء وچ ایہہ تمبو لاہ دتا گیا۔ شاہ فہد نے جنت البقیع نوں ہور ودھا دتا اے۔ جنت البقیع تے مسجد نبوی وچکار سڑک اُتے حضرت اسماعیل بن حضرت جعفر صادق دا مزار اے جس تھاں تے ایہہ مزار اے تاریخ لکھن والے لکھدے نیں ایہہ تھاں حضرت زین العابدین دی ملکیت سی۔ جبل سلع تے عین الزرقا دے پربت ول نفس ذکیہ محمد بن عبداللہ بن حسن دی قبر اے۔ حضرت ابوسعید الخدری دے والد حضرت مالک بن سنان دا مزار پاک مناحہ دے پربت تے حوش المرزوقی دے لہندے ول واقع اے۔

حضرت سرورِ کونین ﷺ دا روضہ پاک

- حضرت محبوب دو عالم ﷺ دا ارشاد اے:

''میرے گھر تے میرے منبر دے وچکار جنت دیاں باغاں چوں اک باغ اے۔''

دنیا بھر دے مسلمان ایس گل تے پکا یقین رکھدے نیں کہ حضور اکرم ﷺ دے روضہ پاک دی تھاں ای اوہ گھر اے جتھے آپ ﷺ حضرت ام المومنین عائشہ صدیقہؓ دے نال رہندے سن ایہہ اوہ تھاں اے جہدا رتبہ عرش اعظم توں وی ودھ اے حضور نے جدوں اپنے عاشق صادق نال ملاقات دی خاہش دا اظہار کیتا۔ تے آپ اپنے معشوق کول جان لئی راضی ہو گئے۔ وصال توں پہلاں آپ نے بیماری دی حالت وچ خطبہ دتا۔

''میں تہاڈے توں پہلاں حوض تے جا رہیا واں اوہ اینا وڈا اے جتنا ایلہ توں لے کے جحفہ۔

میتھوں ساری دنیا دیاں خزانیاں دیاں چابیاں دتیاں گئیاں نیں میتھوں ایہہ خوف نہیں کہ تسیں میرے پچھوں شرک وچ پھس جاؤ گے پر ڈر ایہہ اے تسی آپس وچ لڑن نہ لگ پؤ تے ہلاک نہ ہو جاؤ جویں تہاڈے توں پہلاں قوماں ہلاک ہوئیاں۔''

بیماری دے دوران وچ کدی آپ ول ہو جاندے سن تے کدی چوکھے بیمار۔ فیر اوہ ویلا وی آیا جدوں ساریاں دیاں چیکاں نکل گئیاں۔ سرکار ﷺ پردہ فرما گئے سن۔ حضرت فضل بن حضرت عباس تے حضرت اسامہ بن زید نے پردہ کیتا۔ حضرت علی نے غسل دتا حضرت عباس وی کول سن کجھ آکھدے نیں پردہ کرن والیاں نال سن۔ حضرت اوس بن خولی پانی دا گھڑا بھر بھر کے لیاندے سن۔ حضرت ابوطلحہ نے قبر مبارک کڈھی حضرت عباسؓ حضرت فضلؓ حضرت قثم بن حضرت عباسؓ حضرت اسامہ تے حضرت عبدالرحمن بن عوف نے آپ دے جسم مبارک نوں قبر وچ اُتاریا۔ تربت اونٹھ دے کوہان بار بنائی گئی تے اوس اُتے پانی چھڑکیا گیا۔ آپ دی لحد مبارک اُتے 9 کچیاں اٹاں رکھیاں گئیاں۔

علامہ سمہودی دا بیان اے۔

''حجرے پاک دا رقبہ چڑھدے توں لہندے ول 8 میٹر لماں تے 5.5 میٹر چوڑا سی تے اندر دی کندھ صرف 1 میٹر سی۔''

آپ ﷺ دا سر مبارک لہندے ول تے قدم مبارک مشرق ول کیتے گئے تے چہرہ شریف سدھا لہندے ول رکھیا گیا۔

13ھ دے دیہاڑے 7 جمادی الآخر نوں حضرت ابوبکر صدیقؓ نے غسل کیتا اس دیہاڑ موسم بوہت ٹھنڈا سی نہاندیاں ای آپ نوں کس چڑھ گئی تے ایہہ کس آپ نوں پورے پندرہ دیہاڑ رہی امام احمد بن حنبل نے بکر بن عبداللہ مزنی دے حوالے نال لکھیا اے۔

حضرت ابوبکر صدیق دے وصال توں کجھ چر پہلاں حضرت عائشہ صدیقہؓ نے فرمایا

''ہر سوار دی اک منزل ہوندی اے۔''

حضرت ابو بکرؓ ایہہ سنیا تے فرمایا۔

''دھی رانی ایہہ آکھ کہ پئی سکرات موت دا ویلا سر تے آن کھلوتا اے جہدے توں اُکا چھٹکارا نہیں میرے پنڈے تے کپڑے دھو کے اوہناں دا ای کفن بنا لینا تیرا ابا کوئی عجوبہ نہیں چنگیاں مندا کفن پان نال نہ تے عزت ودھدی اے تے نہ ای گھٹ دی اے۔''

اتناں آکھ کے آپ نے وصیت فرمائی۔

''مینوں (حضرت) اسماء بنت عمیس غسل دین تے اوہناں دا ہتھ (حضرت) عبدالرحمن وٹاؤن۔ غسل دے کے میری منجی حضرت سرور کونین دے بوہے تے رکھ دینا جے آپ نے اجازت دتی تے مینوں اوہناں کول دفنا دینا نہیں تے جتھے چاہو دفنا دینا۔''

قصہ مختصر آپ دا جسد پاک روضے توں باہر رکھ دتا گیا حضرت سرور عالم نے اپنے یار لئی بانہواں کھول دتیاں روضہ انور دا بوہا آپے ای کھل گیا تے اندروں آواز آئی۔

''سجن نوں سجن کول آن دیو۔''

انج حضرت ابو بکر صدیق دی تربت مبارک حضور دے پہلو وچ بنائی گئی۔

ایس دے مگروں حضرت فاروق اعظم اپنے آقا دیاں قدماں وچ جان لئی بے تاب سن علامہ از ہری تے ابو رافع توں روائت اے۔

''مغیرہ بن شعبہ جہڑا کوفے دا حاکم سی آپ دی خدمت وچ حاضر ہویا تے ہتھ بنھ کے عرض کیتی اک نوجوان کاریگر جہڑا تر کھانے کم وچ تے دانائی وچ بڑا اگے اے اس توں علاوہ ہور وی بڑیاں علماں وچ ماہر اے جے اجازت ہووے تے خدمت وچ حاضر کراں۔''

حضرت عمر فاروقؓ نے اجازت دے دتی نوجوان دربار خلافت وچ حاضر ہویا تے اوہنے مغیرہ دی شکائت کیتی۔ حضرت عمر فاروق۔ تے اوہدی شکائت سنی پر چپ ای رہے اوہ نوجوان علیحٰ ابو لؤلؤ فیروز سن۔ آپ دی ایس بے نیازی توں اوہنے کوڑ کیتی تے اجازت لے کے اپنی رہائش تے ٹر گیا۔ گھر اپڑ کے اوہنے دو دھاری تلوار لئی ساری رات موقعے دی ٹوہ وچ رہیا۔ فجر دی نماز واسطے

حضرت عمر فاروقؓ مصروف سن تے اوہنے تلوار کڈھ لئی تے آپؓ دے ڈھڈ تے موہڈیاں تے وار کیتے نال ای تیراں نمازی ہور وی زخمی ہوئے جنہاں وچوں چھ تے موقعے تے ای شہادت پا گئے۔ آپ نوں گھر لے جایا گیا جتھے آپ نوں انگور دا افشردہ دتا گیا جہڑا ڈھڈ راہیں باہر آ گیا فیر دودھ پلایا گیا اوہ وی خارج ہو گیا ایہدے پچھوں آپؓ نے حضور اُتے درود بھیجیا تے اپنے پتر حضرت عبداللہ نوں آکھیا۔

''جا کے حضرت عائشہ کولوں پچھو جے اوہ مینوں دوہواں سجناں کول دفنان دی اجازت فرمان۔''

حضرت عبداللہ ام المومنین حضرت عائشہ کول گئے تے اپنے ابا جی دی عرض دسی جہدے جواب وچ حضرت عائشہ صدیقہؓ نے فرمایا۔

''میں اوہ تھاں رکھی تے اپنے واسطے سی پر حضرت عمر نوں اپنی ذات اُتے ترجیح دینی آں۔''

حضرت عمر فاروق نے جدوں ایہہ سنیا تے اللہ تعالیٰ دا لکھ شکر ادا کیتا۔ ایہہ یکم محرم 24ھ دی تاریخ سی جدوں آپ اپنے مالک حقیقی نوں جا ملے آپ دی قبر مبارک وی اوسے حجرے وچ بنائی گئی جتھے حضور سرور عالم ﷺ تے حضرت ابو بکر صدیقؓ آرام فرما رہے سن۔ روضہ پاک دے اندر قبراں دی ترتیب کجھ انج اے:

۱: مزار حضرت سرور کائنات ﷺ

۲: مزار حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ

۳: مزار حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ

حضرت عمر فاروقؓ نے اپنے دور خلافت وچ حجرہ انور دیاں دیواراں تے چھت نویں سرے توں بنوائیاں سن آپ نے کھجور دیاں لکڑیاں دی تھاں تے پکیاں دیواراں بنوائیاں سن۔ فیر حضرت عبداللہ بن زبیر نے حجرے پاک نوں اچیاں کیتا تے نواں بنوایا۔ فیر حضرت عائشہ صدیقہؓ نے حجرے پاک وچ اک دیوار بنوائی جہدے پاروں حجرہ پاک دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اک حصے وچ مزار پاک سن تے دوجے حصے وچ آپ دی رہائش۔

اموی خلیفہ ولید دے دور وچ 88ھ بمطابق 706ء نوں جدوں حضرت عمر بن عبدالعزیز مدینہ طیبہ دے امیر سن۔ حجرے پاک دی چڑھدے والی دیوار ڈھٹ گئی جنہوں اوہنے بنوایا۔ عبداللہ بن محمد بن عقیل دا بیان اے۔

"اک رات جدوں بارش ہورہی سی میں مغیرہ بن شعبہ دے گھروں باہر نکل رہیا سی تے میرے نک راہیں اک ان ویکھی خوشبو دا احساس مینوں ہویا اک اجہی دی خوشبو جہڑی پہلاں میں سنگھی ہوئی سی میں سدھا مسجد نبوی ول گیا جتھے میں ویکھیا پئی قبر اطہر دا چڑھدے والا حصہ ڈھیا ہویا اے اوسے ویلے حضرت عمر بن عبد العزیز وی آ گئے۔ آپ نے اپنے خادم مزاحم نوں اندر گھلیا مزاحم روشن دان راہیں اندر گیا اوہدے نال وردان ناں دا ستری وی سی دوہواں نے جدوں ایہہ دی مٹی ہٹائی تے دو پیر مبارک باہر نکلے ہوئے سن سارے لوکیں شش وپنج وچ پے گئے کجھ آکھن ایہہ پیر مبارک حضور انورﷺ دے نیں پر حضرت عبداللہؓ بن عبیداللہ بن عبداللہ بن عمر نے پیراں دیاں والاں توں پچھان کے آکھیا کہ ایہہ پیر میرے پردادا حضرت عمر بن خطابؓ دے نیں۔"

حضرت عمر عبدالعزیز نے حجرہ پاک نوں کالیاں پتھراں نال بنوایا۔ ایہناں پتھراں دا رنگ خانہ کعبہ تے ورتے گئے پتھراں ہاری۔ حجرے پاک دے چونہواں پاسے اک پنج گوشہ وی بنوایا گیا۔

193ھ بمطابق 808ء نوں خلیفہ ہارون الرشید نے روضہ پاک دی جالی بدلوائی سی اوس توں پچھوں خلیفہ متوکل تے خلیفہ المقتضی نے اپنے اپنے دور وچ ایہدی تعمیر کیتی مصر دے حاکم الظاہر بیبرس نے 668ھ وچ ایہدی لکڑی دی جالی بنوائی۔ 678ھ وچ سلطان قلاوون نے پہلی واری حضورﷺ دے روضے تے گنبد بنوایا جہدا تھلے والا حصہ مربع شکل دا تے اُتلا حصہ مثمن شکل دا سی۔

ایہہ گنبد لکڑی دا بنیا ہویا سی تے ایہدے اُتے شیشہ کاری کیتی گئی سی۔

فیر سلطان الناصر حسن بن محمد قلاوون نے ایس گنبد نوں نویں سرے توں بنوایا فیر 765ھ بمطابق 1366ء نوں سلطان الاشرف شعبان بن علی دے دور وچ وی گنبد دی مرمت ہوئی ایہدے مگروں 881ھ بمطابق 1479ء وچ سلطان اشرف قائتبائی نے وی گنبد دی مرمت کیتی نالے نویں پتل دی جالی لوائی جنہوں ویکھ کے اکھاں ٹھردیاں سن تے دل چاہندا سی۔ ایہہ جالی دکھن توں پربت ول 16 میٹر لمی تے چڑھدے توں لہندے ول 15 میٹر چوڑی سی 886ھ بمطابق 1484ء نوں مسجد نبوی وچ اگ لگ گئی جہدے پاروں گنبد اوس اگ دی لپیٹ وچ آ گیا۔

887ء بمطابق 1485ء نوں سلطان اشرف قائتبائی نے گنبد نوں پیڈا کر کے بنوایا پر کجھ ورھیاں مگروں ایس گنبد وچ موری ہوگئی۔ سلطان نے اوس ویلے دے مدینہ منورہ دے امیر نفیر بن المنصور نوں حکم دتا کہ اوہ گنبد دے اُتلے حصے نوں اجہا بنوان جے فیر موری نہ ہو سکے۔ نفیر بن المنصور نے کالے رنگ دے پتھر ورتے تے گنبد اُتے سفیدی کروا دتی۔

892ھ ایس گنبد اُتے اک ہور وڈا گنبد بنوایا گیا۔

980ھ بمطابق 1572ء نوں سلطان سلیم خان عثمانی نے سرکار مدینہﷺ دے روضہ پاک تے بڑا سوہنا گنبد بنوایا تے اوہنوں خوش رنگ پتھراں نال سجایا نالے گنبد اُتے پیلا رنگ کروا دتا۔

1228ھ بمطابق 1813ء نوں سلطان محمد علی پاشا نے حجرہ پاک نوں نویں سرے توں تعمیر کروایا تے اک سونے دا تے دو چاندی دے شمع دان وی بنوائے کجھ ورھے ای لنگھے سن کہ گنبد وچ فیر موری ہوگئی۔

1233ھ بمطابق 1817ء نوں سلطان محمود بن عبدالحمید عثمانی نے اک نواں گنبد بنوایا تے اوہدا رنگ ساوا کروا دتا جہدے پاروں اوہ گنبد خضریٰ دے ناں توں پوری دنیا وچ مشہور ہو گیا۔ ایہہ اوہ گنبد خضریٰ اے جہدا ہر کوئی عاشق اے جنہوں ویکھن لئی ہر مسلمان دی اکھ ترسدی اے ہر دل

جہدا دیدار کرنا فخر سمجھدا اے۔ جتھے گنہگار جا کے اپنے گناہواں دی پنڈ کھولدے نیں تے عاشق اپنی جان واردے نیں۔

مدینہ منورہ دے قاضی

قاضی دا عہدہ حضور سردار مدینہ ﷺ دے ویلےتوں چلیا آندا اے۔ آپ ﷺ نے حضرت علیؓ تے حضرت معاذ نوں یمن دا قاضی مقرر کیتا سی۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ دے دور وچ ایہہ ای قاضی سن۔ البتہ حضرت عمر فاروقؓ نے حضرت ابوموسیٰ اشعری نوں یمن دا قاضی بنایا سی۔ سرکار دو عالم ﷺ دے دور وچ مدینہ منورہ شہر وچ قاضی دا کوئی عہدہ نہیں سی۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ نے پہلی واری حضرت عمر فاروقؓ ہوراں نوں مدینے دا قاضی مقرر کیتا سی۔ فیر حضرت عمر فاروقؓ نے جدوں عدلیہ دا انتظام جاری کیتا تے حضرت زید بن ثابت انصاریؓ نوں مدینہ منورہ دا قاضی مقرر کیتا۔

حضرت عثمان غنیؓ دے دور وچ مدینہ منورہ دا کوئی پکا قاضی مقرر نہیں سی پر جدوں کوئی مقدمہ پیش ہوندا سی تے مسجد نبوی وچ حضرت علیؓ حضرت طلحہؓ حضرت زبیر تے حضرت عبدالرحمٰن بن عوف اکٹھے ہو کے فیصلہ کر لیندے سن۔

بنو امیہ دے دور وچ حضرت ابوہریرہؓ مدینے دے قاضی سن۔ مروان بن الحکم نے حضرت عبداللہؓ بن نوفل بن حارث نوں قاضی مقرر کیتا سی فیر حضرت ابوسلمیٰ بن حضرت عبدالرحمٰن بن عوف قاضی بنے۔ اس توں پچھے حضرت مصعب بن حضرت عبدالرحمٰن بن عوف تے عمرو بن عبد بن زمعہ بن الاسود قاضی رہے۔ حجاج بن یوسف دے دور وچ عمر بن عبید فیر عبداللہ بن قیس، نوفل بن مساحق تابعی تے عمر بن الخلدہ الزرقی نے وی قاضی دے عہدے تے کم کیتا۔

حضرت عمر بن عبدالعزیز دے دور وچ عبدالرحمٰن بن یزید بن حارثہ فیر ابوبکر بن محمدؒ ابوطوالہ عبداللہ بن عبدالرحمٰنؒ سعد بن ابراہیم بن عبدالرحمٰن بن عوفؒ سعید بن زید بن ثابتؒ محمد بن صفوانؒ صلت بن زیدؒ ابوبکر بن عبدالرحمٰن بن ابوسفیانؒ مصعب بن محمدؒ محمد بن ابوبکرؒ یحییٰ بن سعیدؒ عثمان بن عمر

بن موسیٰ تے محمد بن عمران بن ابراہیم بن محمد قاضی دی گدی اُتے بیٹھے رہے۔

بنو عباس دے دور وچ ابوبکر بن ابی سبرہؒ عبدالعزیز بن عبدالمطلب بن عبداللہ حنطب تے عبدالرحمٰن القاسم بن محمد بن حضرت ابوبکر مدینے دے قاضی رہے۔ مہدی دے دور وچ سعید بن سلیمانؒ ابوالبختری وہب بن وہبؒ موسیٰ بن محمد بن طلحہؒ محمد بن عبداللہ بن عبدالرحمٰنؒ محمد بن زید اسحاق تے موسیٰ بن یحییٰ قاضی مقرر ہوئے۔

مامون دے دور وچ ابوزید انصاریؒ ابوغزیہ انصاری تے اس دے پچھوں ابومصعب احمد بن ابوبکر بن الحارثؒ ابوزید محمد بن یزید دوواری قاضی بن دے رہے۔ فیر پچھلے دور وچ احمد بن یعقوب انصاریؒ یعقوب بن اسماعیلؒ ابوہاشم المکلی تے محمد بن عبداللہ بن علی وی مدینے پاک دے قاضی رہے۔ سعودی دور وچ الشیخ عبدالعزیز بن صالح وی قاضی سن۔

مدینے پاک دے امیر

حضرت رسول مقبول ﷺ دے پاک تے سچے دور وچ تے آپ ﷺ دے بعد حضرت عثمان غنیؓ دے دور تک مدینہ منورہ دارالخلافہ ہون پاروں ساری اسلامی سلطنت دا انتظام ایتھوں ای کنٹرول ہوندا سی پر جدوں حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے مدینے توں ہٹا کے دارالخلافہ کوفہ بنا دتا تے مدینہ منورہ دا انتظام سنبھالن لئی امیر دا عہدہ متھیا گیا تے مدینے دے سب توں پہلے امیر حضرت ابوایوب انصاری سن۔ اوہناں توں بعد بنائے جان والے امیراں دے ناں ترتیب نال ایتھاں درج نیں:

سہیل بن حنیف انصاری (26ھ)، خالد بن زید بن ابوایوب انصاری (40ھ)، سعید بن العاص (49ھ)، مروان بن العاص (54ھ)، ولید بن عتبہ بن ابوسفیان (57ھ)، عمرو بن سعید بن العاص (60ھ)، ولید بن عتبہ ثانی (61ھ)، عثمان بن محمد بن ابوسفیان (62ھ)، عبداللہ بن زبیر بن عوام (63ھ)، مصعب بن زبیر (65ھ)، عباس بن سہل (66ھ)، جابر بن اسود بن عوف (67ھ)، عمر بن عبدالعزیز (68ھ)، عثمان بن حبان (69ھ)، ابوبکر بن محمد بن عمرو (69ھ)، طلحہ بن عبداللہ (70ھ)، طارق بن عمرو (72ھ)، حجاج بن یوسف (73ھ)، ربان بن عثمانی (76ھ)، ہشام بن اسماعیل (78ھ)، عبدالرحمٰن بن ضحاک (101ھ)، عبدالواحد النضری (104ھ)، ابراہیم بن ہشام (106ھ)، خالد بن عبدالملک (114ھ)، محمد بن ہشام (115ھ)، یوسف بن محمد (125ھ)، عبدالعزیز بن عمر بن عبدالعزیز (127ھ)، عبدالواحد بن سلیمان (128ھ)، محمد بن عبدالملک (130ھ)، ولید بن عروہ (131ھ)، یوسف بن عروہ (131ھ)، یزید بن عبیداللہ (132ھ)، داؤد بن علی العباس (133ھ)، زیاد بن عبیداللہ (134ھ)، عباس بن عبداللہ (135ھ)، زیاد بن عبیداللہ (137ھ)، محمد بن خالد (141ھ)، ریاح بن عثمان (144ھ)، عبداللہ بن ربیع حارثی (145ھ)، حسین بن زید (150ھ)، عبدالصمد بن علی بن عبداللہ (155ھ)، محمد بن عبداللہ (160ھ)، زفر بن

عبداللہ (161ھ)، جعفر بن سلیمان (163ھ)، ابراہیم بن یحییٰ (166ھ)، اسحاق بن عیسیٰ (168ھ)، عمر بن عبدالعزیز بن عبداللہ (169ھ)، اسحاق بن سلیمان (170ھ)، عبدالملک بن صالح (172ھ)، محمد بن عبداللہ (175ھ)، محمد بن ابراہیم (178ھ)، محمد بن عیسیٰ بن موسیٰ (180ھ)، ابراہیم بن محمد (183ھ)، علی بن عیسیٰ (185ھ)، عبیداللہ بن مصعب (186ھ)، بکار بن عبداللہ (187ھ)، محمد بن علی (188ھ)، ابوالبختری (190ھ)، وھب بن منبہ (193ھ)، داؤد یحییٰ (195ھ)، حسن بن سہیل (198ھ)، ہارون بن المسیب (200ھ)، حمدون بن علی (201ھ)، عبداللہ بن الحسین بن عبداللہ (204ھ)، صالح بن العباس (209ھ)، سلیمان بن عبیداللہ (214ھ)، محمد بن داؤد بن عیسیٰ (221ھ)، محمد بن صالح (222ھ)، محمد المنتظر بن المتوکل (233ھ)، علی بن عیسیٰ بن جعفر (234ھ)، عبداللہ بن محمد بن داؤ (239ھ)، عبدالصمد بن موسیٰ (241ھ)، محمد بن سلیمان (245ھ)، عبدالصمد بن موسیٰ ثانی (248ھ)، جعفر بن الفضل بن عیسیٰ (250ھ)، مسلم بن عقبہ بن محمد (322ھ)، ابو قاسم مسلم بن احمد (323ھ)، اسحاق بن محمد بن یوسف (325ھ)، حسن بن طاہر الحسینی (329ھ)، ابوعلی طاہر الحسینی (334ھ)، مہنا بن ابی ہاشم (335ھ)، داؤد بن قاسم (337ھ)، ابوعمارہ الحسینی (340ھ)، حسین بن مخیط (341ھ)، شہاب الدین ابو عمارہ (346ھ)، مہنا الاعرج الحسینی (370ھ)، حسین بن مہنا الاعرج (380ھ)، ابوعبداللہ بن مہنا الاعرج (389ھ)، قاسم بن مہنا الاعرج (395ھ)، ہاشم بن ابوعبداللہ (400ھ)، جماز بن قاسم (430ھ)، شیحہ بن ہاشم (438ھ)، ابوسند بن جماز (446ھ)، منیف بن شیحہ (490ھ)، عقیل بن شیحہ (500ھ)، کیش بن المنصور (505ھ)، فضل بن المنصور (543ھ)، عطیہ بن المنصور (677ھ)، محمد بن عطیہ (783ھ)، عمیر بن قاسم الجمازی (788ھ)، ثابت بن نفیر الجمازی (800ھ)، عجلان بن نفیر الجمازی (802ھ)، عزیز بن منازع (810ھ)، حسن الجمازی (815ھ)، الیمان الحسینی (820ھ)، تیامن

مانع (825ھ)، قایتبائی بن مانع (839ھ)، سلیمان الجمازی (870ھ)، زبیر بن ایبان (890ھ)، فسیطل بن زبیر (900ھ)، زبیر بن ایبان (970ھ)، حسین بن زبیر (1099ھ)، علی بن حسین (1337ھ)، ابراہیم السبہان (1344ھ)، مشاری (1345ھ)، شیخ عبدالعزیز بن ابراہیم (1346ھ)، شیخ عبداللہ السدیدی (1355ھ)، شیخ عبدالرحمٰن بن عبداللہ السدیدی (1380ھ)، عبدالمحسن بن عبدالعزیز (1385ھ)، شیخ سعد الناصر السدیدی (1387ھ)۔

حوالہ جات

تاریخ الخلفاء — حافظ امام جلال الدین سیوطیؒ

تاریخ ماقبل اسلام — علامہ ابن خلدون

تاریخ اسلام — عبدالرحمٰن شوق امرتسری

ابواب تاریخ المدینہ المنورہ — علی حافظ

اخبار مدینہ منورہ — اداریہ علی حافظ (اشاعت 1949ء)

تاریخ المدینہ المنورہ — محمد عبدالمعبود

روزنامہ جنگ لاہور — عید میلاد النبی ایڈیشن

تاریخ اسلام — شاہ معین الدین احمد ندوی

محمد الرسول اللہ — شیخ محمد رضا قاہرہ

اخبار المدینہ — محمد بن محمود بن النجار

تاج العروس — علامہ سید محمد مرتضیٰ الحسینی زبیدی

تاریخ طبری — امام ابی جعفر بن جریر طبری

ارشاد الساری — علامہ قسطلانی

بخاری و مسلم شریف — کتب احادیث

سفرنامہ ابن بطوطہ — ابن بطوطہ

معجم البلدان — علامہ یاقوت الحموی

وفاء الوفاء — امام نجاری

فتح الباری — علامہ عقلانی

مروج الذہب	امام مسعودی
روض الانف	امام سہیل
معارف ابن قیتبہ	علامہ ابن قیتبہ
یثرب میں اسلام	سیرت ابن ہشام
طبقات ابن سعد	امام ابن سعد
اخبار القضاۃ	علامہ محمد بن حلف بن حیان
منہاج القرآن	پروفیسر ڈاکٹر محمد طاہر القادری
ضیاء القرآن	حضرت پیر محمد کرم شاہ
معارف اسم محمد	محمد نعیم احمد برکاتی